

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ САМАРҚАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

А. Зоҳидов

ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОЧИК





Университети давлатии Самарқанд ба номи
Алишер Навоӣ

Факултети филологияи тоҷик кафедраи забони
тоҷикӣ

Забони адабии ҳозираи тоҷик
(матни маъруза) :

мураттиб: доцент Зоҳидов А.

мувофиқи қарори кафедра аз 31 августи соли
1999 тасдиқ шудааст.

Мудири кафедра Ғаффоров Р. мувофиқи

шӯрои услубӣ-методӣ аз 4.09.99с тасдиқ
шудааст.

Раиси шӯро: Воҳидов А.

Матни маърузаҳо дар шӯрои илмии факултет аз
соли 2000 тасдиқ шудааст.

Самарқанд - 1999

. Дар қолаби мазкур алокамандии ҳодисаҳои табиат равшантар мегардад ва муносибатҳои грамматикӣ сабаб-натича ва муқоисаи хилофӣ байни фактҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд.

Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб "Ҷумлаҳои содда" номид мешаванд, ки то дараҷае асоснок аст: ҷи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва ҷи ҷумлаҳои соддаи мустиқил сараъзоҳо доранд, инчунин дар таркиби ҳар дуяшон ҳам алокамандии маъноӣ ва грамматикӣ аъзоҳои ҷумла мавҷуд аст: онҳо дорони аломатҳои асосии ҷумла-хусусиятҳои предикативӣ ва модалӣ буда, як фикри нисбиеро ифода карда метавонанд. Бо вучуди ин онҳоро, ба маъноӣ томи суҳан, ҷумла гуфтан мумкин нест, зеро факат мустиқилияти нисбии структурӣ дошта аз ҷиҳати оҳанги гуфтар (интонация) ва ифодаи маъно хануз нотаом мебошанд. Қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб факат дар сурати васл шудан ва муттаҳид гардидан як фикри том ва мукамалро ифода карда метавонанд.

Дар ҳақиқат, ҷумлаҳои мураккаб таркибан аз ҷумлаҳои содда ташкил меёбанд, аммо ин ҳолат чунин маъно надорад, ки аз муттаҳид шудани ҳама гуна ҷумлаҳои ҷудогона ҷумлаи мураккаб ташкил меёфта бошад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба ҳамдигар мазмунан наздик буда, як фикри умумиро ифода мекунанд. Онҳо бо ёрии воситаҳои махсуси луғавию грамматикӣ ва интонационӣ ташкил меёбанд, аломатҳои махсус доранд: ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб яке дигареро ва ё ҳамдигарро аз ҷиҳати мазмун эзоҳ медиҳанд ва пурра мекунанд ва бо яқдигар алокаманд гардида, барои ифодаи мақсади умумии ҷумлаи мураккаб хизмат мерасонанд: ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб аз ҷиҳати банду баст (сохти грамматикӣ) низ ба ҳамдигар вобаста мебошанд. Як гуруҳи воситаҳои грамматикӣ, монанди пайвандҳо, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои ишоратӣ, мутобиқати шаклҳои феълии хабари ҷумлаҳо, воситаҳои луғавию мавҷуданд, ки ҷумлаҳои соддаро аз ҷиҳати сохт низ ба ҳамдигар вобаста мекунанд: ниҳоят: интонацияи махсуси ҷумлаи мураккаб, ки факат дар охири он катъ мешавад, қисмҳои ҷумлаи мураккабро ба ҳамдигар муттаҳид мегардонад. Ҳамин тавр, қисмҳои таркибие, ки ҷумлаҳои мураккабро ташкил медиҳанд, аз се ҷиҳат: асоси мазмун, шакли грамматикӣ ва интонация аз ҷумлаҳои содда фарқ мекунанд. Ба ин маънӣ ҷумлаи мураккаб нисбат ба ҷумлаи содда воҳиди ё дараҷаи олии ташаккулёфтаи ахбор аст, ки аз ду ва зиёда қисмҳои предикативӣ ташкил ёфта дорони ягонаи маъно, сохти грамматикӣ ва интонация мебошад.

Ҷумлаҳои мураккаб аз руи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гуруҳи қалон ҷи мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваस्त ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваस्त андозае маъноӣ ва грамматикӣ худро нигоҳ медоранд ва дар асо

алокаи пайваст (паиҳам, хилофӣ, ҷудой, эзоҳӣ) муттаҳид мегарданд. Чунин робитаҳои маъноӣ бештар ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ифода меёбанд, ин пайвандакҳо барои равшантар зоҳир шудани муносибати маъноии қисмҳои ҷумлаи мураккаб низ хизмат мекунанд.

Ҷумлаҳои мураккаби толбае робитаҳои мураккаби байни ҳодисаҳои ҳастиро таҷассум мекунанд, бинобар ин ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ҳам дар асоси алоқаҳои мураккаби мантиқии байни ашёҳо ва ҳодисаву амалҳо (сабабӣ, замонӣ, хилофӣ, шартӣ, мақсад ва ғайра) ба ҳам алоқаманд мегарданд.

Дар ташкили ҷумлаи мураккаб як микдор ӯнсурҳои луғавӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, фонетикӣ иштирок мекунанд, онҳо воситаҳои ифодакунанда ва ташкилдихандаи муносибатҳои маъноӣ ва робитаи структурии қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб ба шумор мераванд.

Воситаҳои ташкилдихандаи ҷумлаҳои мураккабро ба чор гуруҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) воситаҳои грамматикӣ; б) воситаҳои луғавӣ грамматикӣ; в) воситаҳои фонетикӣ; г) воситаҳои луғавӣ синтаксисӣ.

Воситаҳои грамматикӣ (морфологӣ ва синтаксисӣ)-ро пайвандакҳо, калимаҳои пайвандакӣ, мутобикати шаклҳои феълии ҷумлаҳои содда, ҳиссачаҳо, паралелизми сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави таркиби ҷумлаи мураккаб ва монанди инҳо ташкил медиҳанд. Ба **воситаҳои фонетикӣ синтаксисӣ** интонация, заодаи мантиқӣ ва тартиби ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб дохил мешаванд.

Дар банду бастии ҷумлаҳои мураккаб инчунин як микдор воҳидҳои луғавӣ нутқ хизмат мерасонанд. **Воҳидҳои ҳамнисбат ва ишпоратӣ** (ин, он, ҳамин, ҳамон, чунон, тавре, тарзе, ончунон, бо кадрё, дар натиҷа, бинобар ин, бар хилофи ин ва ғайра, **воҳидҳои кнӣсӣ**, калимаҳои зидмаъно, синонимӣ, тақрори калимаҳо, **воҳидҳои тифайлӣ** ва амсоли инҳо аз қубили воситаҳои луғавӣ синтаксисӣ ташкилдихандаи ҷумлаи мураккаб мебошанд.

Пайвандакҳо воситаҳои асосии ифодакунандаи алоқаҳои синтаксисӣ ва муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаб мебошанд. Пайвандакҳои ҷумлаҳои мураккаб ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) пайвандакҳои пайвасткунанда (ва, ую, аммо, вале, лекин, балки, ё, ё ки ва ғайра); б) пайвандакҳои тобеъкунанда (ки, то, зеро, чунки, агарчи, гуё ки, чунон ки ва амсоли инҳо).

Бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ташкил меёбанд.

Интонация аз воситаҳои асосии ташкили ҷумлаи мураккаб мебошад. Агар дар ҷумлаи мураккаб интонацияи ягона набошад, ҳар як ҳиссаи он мустаклият пайдо мекунанд ва ҷумлаи мураккаб ба амал намеояд. Роли интонация дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби

бепайвандак базе калон аст.Интонация муносибатҳои семантикию грамматикии байни ҳиссаҳои таркиби чумлаи мураккаби бепайвандакро равшан менамояд.Масалан дар чумлаи **Кори нек кун; номи некат мемонад** (Панд) вобаста ба интонация муносибати маъноии натиҷа,сабаб,замон,шарт ба амал меояд

Таркиби қисмҳои чумлаи мураккаб дар алоқамандии чумлаҳои содда саҳми муайян доранд.Тартиби ҳиссаҳои таркиби баъзе чумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан озод аст,онро тағйир додан мумкин аст,дар сурати иваз намудани ҷои ҷузъҳо маъноии умумии чумлаи мураккаб дигар намешавад:

Қусрҳои азаматро сутунҳо нигоҳ медоранд,паррандагон ба ҳаво такъя намуда парвоз мекунанд,катраҳо ба ҳам як шуда даръёҳоро ба-вучуд меоранд (Шукуҳӣ).

Дар ин чумлаи мураккаби пайваст ҷои ҷузъҳоро иваз кардан мумкин аст,чунки ҳар қадоми онҳо як ҳулосаи ҳаётиро дарбар мегирад.Вале дар ҳолати дигар,ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибати сабабу натиҷа,эзоҳӣ,хилофиро ифода карда бошанд,тағйири ҷои ҷузъҳо имконнопазир мегардад.Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ ҷои чумлаи солдаи таркиби чумлаи мураккаб устувор аст,дар сурати тағйир додани ҷои онҳо мазмуни умумии чумла низ тағйир меёбад.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи мураккаб чисту
2. Вазифаи чумлаҳои мураккаб дар забон аз ҷӣ иборат аст
3. Дар созмон ёфтани чумлаҳои мураккаб қадом воситаҳои грамматикӣ хизмат мекунанду
4. Фарқи чумлаҳои содда ва мураккабро гуед!
5. Чумлаҳои мураккаб қанд ҳел мешаванд ва фарқи онҳо!
6. Ҳулосаатонро рочеш ба чумлаҳои мураккаб баёӣ кунед!

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989 саҳ.3-7
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис Душанбе1984 саҳ.214-218
3. Б.Ниёзмӯхаммадов. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Душанбе 1970 саҳ 3-7

МАЪРУЗАИ 2
(2 соат)
ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Накша:

1. Тарзи ташкили чумлаҳои пайваст
2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти автосемантикӣ ва синсемантикӣ Фарқиятҳои асосии онҳо.
3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва кушода
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор
5. Чумлаҳои пайвасти пайвандакдори панҳам
Мафҳуми асосӣ

Алокаи паратаксис дар чумлаҳои мураккаби пайваст. Чумлаҳои мураккаби пайвасти мазмунан пурра ва нопурра. Воситаҳои грамматикӣ дар чумлаҳои мураккаби пайваст. Вазифаи пайвандакҳо дар чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор.

Чумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда чумлаҳои содда бо ёрии воситаҳои грамматикӣ муайян дар асоси алокаи пайваст (паратаксис) ташкил ёфта, муносибатҳои грамматикӣ замони, шумур, хилофӣ, ҷудой, сабаб, натиҷа, киёсӣ, эзоҳӣ ва монанди инро ифода мекунад. Хиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан баробарҳукук мебошанд. Хусусияти алокаи пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як чумлаи соддаи таркибии чумлаи мураккаби пайваст имконияти мустакилона баён кардани фикрро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудоғонаи баробарҳукук ва нисбатан озод шароити вазияти мусоид фароҳам меоварад:

Берун торик буд, борон меборид ва аз поён, аз тарафи масҷид овози тирпарронӣ шунида мешуд (Иқромӣ). Охир колхоз планҳоиашро иҷро мекунад, ҳеч кас чанҷолу хархаша намекунад, ҳама аз ҳамдигар розӣ ҳастанд (Улуғзода). Ман аз меҳмонхона баромада, ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем (Айнӣ).

Мустакилияти грамматикӣ ва маъноии хиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби пайваст характери нисбӣ дошта, вобаста ба тарзу шакли ифода онҳо ҳар хел мешаванд. Баъзан онҳо мустакилияти маъноии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбатан мустақул будани хиссаҳои чумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст: дар ин маврид ҷузъҳои чумлаи мураккаб ба шарҳу эзоҳи якдигар эҳтиёҷ надоранд: ҳар як чумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва сохт норасоие зоҳир намекунад: аз тарафи куҳ бодӣ серун мевазид ва аз ҳаво буи намӣ меомад (Ниёзӣ). Мирзоабдуллоҳид мирзо шуда дар он ҷо монд, ман баъд аз меҳмони понздаҳруза боз гапшта ба Бухоро омадам (Айнӣ).

Дар ҳолати дигар хиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар ҷи аз ҷиҳати маъно ва ҷи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алокаманд мебошанд, ин гуна ҳолатро

муносибати **синсемантикии** чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти меоянд, бо ёрии воситаҳои махсуси забонӣ зоҳир мешавад. Чунончи, дар қисми дуоми чумлаи мураккаби пайвасти воҳидҳои ишоратӣ меоянд, ки ба ҳиссаи якум вобаста будани ҳиссаи дуоми чумлаи мураккабро давллат мекунад.

Сайргоҳи ҳақиқӣ ҳоло дар пеш аст, он ҷо меравем (Айни). Шамоли саҳте барҳост ва аз **паси он** бо шавшӯве борони қач рехт (Улуғзода). Пас аз салому алейк Бибиғул барои омадагон аз поёнро пой шавҳараш ду курсӣ монду **худаш** номаълум, ба берун баромад (Ниёзӣ).

Дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби пайвасти аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳар ду қисми чумлаи мураккаб тааллуқ дошта, онҳоро аз ҷиҳати шакли маъно ба ҳам зичтар алоқаманд мекунад: **Дар он рӯзҳои саҳт** ҷураҳо ҳам аз вай рӯи тофтанд, ягонгааш ақаллан ба ҳолпурсӣ наомад (Иқромӣ). **Бишунидани номи ош** иштиҳои қуршуда бедор гардиданд, дастҳо бо ҳам сустар шудан гирифтанд (Айни).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ КУШОДА ВА БАСТА

Чумлаҳои мураккаби пайвасти аз ҷиҳати имконияти кам ё зиёд шудани миқдори чумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) кушода ва б) баста. Чумлаҳои мураккаби кушода таркибан аз ду ва ё зиёда чумлаҳои содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна чумлаҳои мураккаби пайвасти имконияти қабули дигар чумлаҳои низ доранд: Саройбонон хучраҳо, айвонҳо, таҳхонаҳо ва ҳама ҷои саройро меуфтанд, машқобҳо об мезаданд, нуриқашқоб ахлот, ҳасруба ва порӯҳои саройро дар ҷуводҳои танг ҷой қарда, ба харҳо бор намуда, ба саҳро мекашониданд (Айни).

Одатан, чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам ва ҷудой хели кушодаро ташкил медиҳанд. Табиист, ки маҳз пайвандаҳои пайвастикунандаи пайҳам ва ҷудой вобаста ба миқдори факторҳои ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда тақроран омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир қарда метавонанд:

Ў уқ байт хонд ва ман ба у ҷавоб додам ва у ҷавоб дод ва бо ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тарика мо ноист таҳминан 15 байтбарак қардем (Айни).

Дар чумлаҳои мураккаби кушода ҳамчунин чумлаҳои мураккаби бепайвандаки пайҳам ва киёсӣ дохил мешаванд:

Дар ин киштзор гуруҳе аз занон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои нозуқро дастқаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошқакорс қаландгардонӣ менамуданд, гуруҳи дигар аз мардон алафҳои

юнучкаро даравида,барои беда паҳн мекарданд,гурухи дигар бедаҳои хушқидаро пресс карда той мебастанд (Айнӣ).

Ин гуна муносибати киёсӣ маъноӣ хилофу номутобикатро низ гирифта метавонад:

Баъзеҳо ба Бухоро илму файзу равнак меоранд,баъзеҳо аз Бухоро молу пулу давлат мебаранд,баъзеҳо ба обод қарани ин шаҳр меоянд,баъзеҳо барои боз ҳам хароб қардани он (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти кушод гуногун мешаванд.

1.Дар қисми онҳо тартиби ягонаи аъзоҳои чумла-паралелизми структури дида мешавад:

Ошпаз ош мепазад,усто хона месозад,машкоб об мекашонад (Иқромӣ).

2.Дар қисми дигари онҳо яке аз аъзоҳои чумла ба сифати аъзон умумӣ воқеъ гардида,ба ҳамаи ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайваст мансубият дорад:

Аввалҳои моҳи январӣ соли 1921 ҳаво дар ғояти сардӣ буд,барф меборид,сар то сари дару боми Қарширо тудаҳои барф фаро гирифта,вайро ба шакли як қуҳи барфин оварда буданд (Айнӣ).

3.Дар қисми чоруми чунин чумлаҳо ҳодисаи эллипсис воқеъ мегардад,дар яке аз ҳиссаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст ихтисоран ифода меёбад:

Чомаам чоркат дар болои зин,миёнам аз рӯй баста,сарам бараҳна (Айнӣ).

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар чумлаи аввал мазмуни умумӣ зикр ёфта,бо ёри чумлаҳои минбаъда конкрет қарда мешавад.Чунин чумлаҳо зоҳиран ба муносибати калимаи хулосакунанда бо аъзоҳои ҷида шабоҳат пайдо мекунанд,гоҳе маъноӣ умумӣ зина ба зина ба асли мударо наздик мешавад,конкрет мегардад.

Ман ин воқеаро,яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам,бой тухмат мекунад,шохидонаш ҳам харидаанд,онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии марҳумро (Айнӣ).Тобистон шуд,роҳи пурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарқанд кушода гардид,вакти сафари Самарқанд даррасид (Айнӣ).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода хеле сертаркиб шуда метавонанд:

Баҳор омад,давраҳо аз гул бароманд,навдаҳои тутҳои батхӣ гура бастанд,дарахтони хасактут барои хуроки кирмакҳои пилла қаллақ шуда гирифтанд,ҷуи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид,деҳқонон ҷуфт мебастанд,замин меронданд ва мекоштанд,фароштрукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лунда қарда оварда дар шифтҳои хонаҳо – дар паҳлуи болорҳо бо қамолҳои маҳорат ба тарзи нимкишӣ барои худ хона месохтанд (Айнӣ).

Ҳодисаи ҷида шуда омадани ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаб бо ифода ёфтани ягон муносибати дигари маъноӣ,хусусан,хилофӣ ё сабабу натиҷа фарван катъ мегардад:

Руз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз Миригазаб дарак нест (Айний).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду чумлаи содда ташкил меёбанд, онҳо имконияти тафсил ёфтани надоранд. Қолибҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисии маъноии байни қисмҳои онҳо гуногун мебошанд. Чумлаҳои мураккаби пайвасти, ки маъноҳои хилофи қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудию эзоҳи доранд, ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишинон ҳам ба чорводорӣ машғули мекарданд, чорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (Айний). Вай шоху навдаҳоро сахтакак мезад ва чодар аз тути шаҳдбор пур мешуд (Файзуллоев).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти аз руи иштироки пайвандқҳо ба ду гуруҳи асосӣ ҷудо мешаванд: чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдор ва бепаивандқ.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОР

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдор ба воситаи пайвандқҳои пайвастикунандаи паиҳам, хилофӣ ва ҷудой ташкил меёбанд. Таснифот ва алоқаҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдор низ дар асоси ҳамин пайвандқҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдор ба се гуруҳ ҷудо мешаванд: а) чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам, б) чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ ва в) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам дар асоси алоқаи пайвасти паиҳам сохта мешаванд. Истилоҳи паиҳам на маъноӣ аз руи замони паси ҳам омадани ҳодисаю воқеаҳо, балки ба тариқи ҷида, қатор овардан ё гузошта шудани онҳоро дар назар дорад. Мувофиқати замонӣ ва амалии ҳиссаҳои предикативии таркиби чумлаи мураккаби пайвасти паиҳам аломати асосии ин қабил чумла мебошад, ки аз тарзи якхелаи ифодаи шакли феъли хабари ҳиссаҳои таркибӣ маълум мегардад:

Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд ва дар тобистон мевасе мепазанд (Шукӯҳӣ).

Хусусияти асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдори паиҳам дар ин аст, ки ба воситаи чумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳои номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, Интонацияи онҳо ни

хусусияти шумур номбаркунӣ ва тасвирий дошта
мурағтаб, нисбатан, пасту нарм ва ҳамвор аст:

Писари Шариф ош гирифта овард, чойники чой овард ва худаш
боз аз хона берун рафт (Икромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам ба маъноӣ шумур ва
номбаркунӣ максаци ягонаи ифодадоранд: нисбат ба воқеият
муносибати ягона доштани субъекти амалро ифода
мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам вобаста, мувофиқи мутобикро
нишон медиҳанд: Эргаш давида ба болои хомаи рег баромад ва ман
ҳам аз дунболи у давидам (Айнӣ).

Чунин ягонагии мувофиқат ва ба ҳам вобастагии мутобикати
маъноӣ байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвасти дорои хусусияти
шумур ва номбаркунӣ дар шакли ифодаи субъект (мубтадо) ва
ҳиссаи предикативии (асосан хабар) чумлаҳои содда ҳам намоён
мешавад. Ин ҳодиса дар амалиёти мубтадоҳои ягона, хабарҳои
ҳархела, таносуби субъектҳои гуногун (ман, ту) ва субъекту
объект, муносибати мафҳумҳои куллу чузъ ва ғайра барҷаста зоҳир
мешавад:

Ў уаромад ва ман воқеаи Мулло Ҳомидро накл намуда, аз у даво
пурсидам (Айнӣ).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои мураккаби пайваст чисту
2. Кадом навъи чумлаҳои мураккаби пайвастро
автосемантикӣ ва кадомашро синсемантикӣ меноманд.
3. Оид ба чумлаҳои автосемантикӣ ва синсемантикӣ мисолҳо
гуед!
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва кушода чисту
5. Кадом пайвандакҳои пайвасткунандаи паиҳамро медонед
6. Пайвандакҳои пайвасткунандаи "Ва" дар чумлаҳои мураккаби
пайвастро фаҳмонед

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3.-
Душанбе, 1989 сах. 7-35
2. Қусимова М.Н. Маҷмуи машқҳо аз синтаксиси
чумлаҳои мураккаб.- Душанбе 1973
3. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи
тоҷик.- Душанбе 1976.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисм 2. Синтаксис.-
Душанбе 1984 сах. 218-228

МАЪРУЗАИ 3
(2 соат)
ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ
ПАИҲАМ

Накша:

1. Хусусияти универсалии пайвандаки "ва"
2. Муносибатҳои маъноии чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандаки "ва"
3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бо пайвандакҳои "ва"
4. Пайвандакҳои пайҳам ва чумлаҳои мураккаби пайвасти
5. Хулосаҳои назарӣ оид ба мавзӯ
Мафҳуми умумӣ

Муштаракистеъмолии пайвандаки "ва". Муносибатҳои шумур сабабу натиҷа, хилоф, ҳамроҳӣ, эзоҳӣ ва ҷудой бо пайвандакҳои "ва". Пайвандакҳои хилофӣ ва ҳелҳои он дар чумлаҳои мураккаби пайвасти. Муносибати хилофӣ дар байни чумлаҳои содда. Пайвандакҳои пайвастикунандаи ҷудой ва вазифаи онҳо. Муносибати ҷудой дар байни чумлаҳои содда.

Дар доираи пайвандакҳои пайҳам ва серистеъмолатарин ва сервазифатарин пайвандак аст. Пайвандаки ва аз ҷиҳати сохт содда бошад ҳам, ба монанди пайвандаки "ки" (дар чумлаҳои мураккаби тобеъ) мазмуни соддаи лексикӣ-морфологияи онро вазифаҳои бисёрӣ синтаксисӣ-функционалии он мураккак мегардонанд. Пайвандаки пайвастикунандаи пайҳам ва характер универсалӣ дошта, барои алокаманд кардани чумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад.

1. Муносибати шумур ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, хусусияти ҷида ва тасвирӣ доранд:

Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои то нафас гирифта, дар бадани худ кувваи наво мекард (Толиси

2. Муносибати сабабу натиҷа :

Аммо асп хануз дар даруни яхбурча буд, он бо як ҷавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонид, яхӣ он ҷо ҳашикаст ва асп ҳам фурутгар рафт (Айнӣ).

3. Муносибатҳои хилоф ва номутобикатӣ:

Онҳо сирри дилашонро ба ту гуфтанд ва ту онро фош кардиди нахостӣ (Улуғзода).

4. Муносибати эзоҳӣ:

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи ҷое шунида шуд баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид (Айнӣ).

5. Муносибати киёсӣ:

Маҳтобҳои газӣ шабафруз ва ҷароғҳои электрикӣ торикис буданд (Айнӣ).

6. Муносибати ҳамроҳӣ:

Ду руз аз ин пеш тахминан панҷоҳ касро ягон-ягон пеши кушбегӣ бурданд ва дар он катор ман ҳам будам (Айний).

Пайвандаки ва дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ба тарзи такрор омада метавонад. Ин ҳодиса, аз як тараф, хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъанаи забони адабиёти классикӣ мебошад, ки дар он чумлаҳои содда ва калимаю ибораҳо аз сабаби дар истеъмол набудани аломатҳои китобат пайвандаки ва такрор ба такрор истифода мешуд:

Чой омад, дастурхон паҳн гардид ва бар руи дастурхон нон ва лаъли чоршарбат гузошта шуд ва боз суҳбат давом кард (Айний).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАИҲАМ БО ПАЙВАНДАКИ - У (- Ю)

Пайвандаки - у (- ю) серистеъмол буда, дар адои вазифаи грамматикӣ аксар вақт бо пайвандаки ва ҳамвазифа ё муродиф мебошад. Дар як чумла ба як вазифаи умумӣ омадани онҳо ба ин шаҳодат медиҳад.

Аввал чанд руз ҳаво гарм шуду шамоли саҳт ва хунук кучахоро ба осмон бардошт, ҳаво абрнок шуд ва борон сар кард (Икромӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи пайвандаки - у (- ю) сохта мешаванд, бештар амалу процесс ва ё ҳодисаю воқеаҳо номбар мешаванд, дар байни онҳо муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ дида мешаванд:

Дар шаҳр Каримро ба касалхона бурда монданду Асо аз командири пурсида ба идораи Хайдаркул рафт (Икромӣ).

Пайвандаки - у (- ю) хусусият ва мавриди хоси истифода дорад.

1. Ҳангоми бо пайвандаки - у (- ю) алокаманд шудани қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти фикре, ки дар чумлаи соддаи дуюм ифода меёбад, фавран, якбора пас аз катъ гардидани амалу ҳодисаи чумлаи соддаи якум қарор мегирад, хабари чумлаи соддаи якум, ки бо пайвандаки - у (- ю) меояд, задаи мантикӣ мегирад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ баромад (Икромӣ).

2. Дар сурати бо пайвандаки энклитикии - у (- ю) алокаманд шудани қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти пайвандақдори пайҳам муносибати муқобилгузори ва хилофии байни онҳо равшан, ҳатто, тезу ғунд ифода меёбад:

Аз ғалабаи инқилоби Бухоро ҳафтаю моҳҳо гузаштаасту вай хануз ягон ҳавлию хонаи дуруст надорад (Икромӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ ИНЧУНИН

Пайвандаки инчунин чумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқамекунад, ки ба якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ мебошанд, чунамо ба чумлаи якум фикреро илова менамояд: Бек Мирзокар Мирохур аз Кангурт ба тарафи Балчувон ҳаракат намудааст, инчунин мири Кулоб ҳам ба болои Балчувон лашкар кашида омада истод (Улуғзода).

Кутуби назар аз гуногунивазифаи пайвандакҳои пайхам муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибӣ чумлаҳои мураккаби пайваст дар байни онҳо як умумият, ягонагии мутобикате мавҷуд аст, ки дар ҳелҳои дигари чумлаи мураккаби пайваст дида намешавад. Истеъмоли пайвандакҳои пайхам маҳз сурати ягонагии маъноӣ, қаробати семантикӣ чунон пайвасткунанда, ки он дар амалиёти субъектҳои ягона пади мегардад, имконпазир аст: **Шодмонов – вай (у) : Озодӣ – худаш** субъектҳои гуногуни мо – онҳо : яке – дигаре : **хабарҳои синонимӣ : хурсанд шуд – шодӣ кардам** : ягонагии категорияҳои тасдиқнок, қуллу чузӯ, умумию хусусӣ, чуфтӯ тоқ, зиёду кам.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам бо маънои шумора мақсади ягонаи ифодадоранд: ба воқеият муносибати ягонагии субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба мувофиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи тарафдори онҳост (Раҳим Чалил).

Мувофиқати маъноии қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти амалу ҳолат, аломату хусусият ва ҳодисаю воқеаҳо мебошад, ки дар онҳо ифода меёбанд:

Мурод ба қораи рафт ва Соро ҳам аз чояи хеста, қоразгорашро сар қард (Айни).

Дар қисмҳои чумлаҳои мураккаби пайвасти хели маъноӣ амалиёти ҳаракати субъектҳо ба ҳам мувофиқат қарда, хусусан синонимӣ мегарданд:

Оймулло ин як – ду қалимаро хонду **гирифт**, падару мӯҳаммад боз **фиғону ноларо баланд қарданд** (Иқромӣ).

Ягонагии мувофиқату умумияти маъноии қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти ҳамаҷунин дар тарзи ифодаи морфологӣ ва синтаксис онҳо ифода меёбад. Дар таркиби чумлаи мураккаби пайвасти барои ифодаи шумора меоянд, ғайр аз пайвандакҳои **ва, - у, (ва)**, ҳиссаҳои **ҳам, низ** омада, тарзи ифодаи муносибати пайвасти равшантар мекунанд, ягонагии ба ҳам вобастаю алоқаманд бо предметҳо, ҳодисаҳо, фактҳо, амалу процессҳо ро таъкиди менамояд, қувват медиҳанд. Ҳиссаҳои **ҳам, низ** баъзан дар ҳар ду қисми бештар дар қисми дууми чумлаи мураккаби меоянд:

Муғулон тоб наоварда, пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онҳо аз назарҳо дур шудан пеш қарда рафт (Айни). Модару духтар пешвози вай ба по хестанд ва ҳар ду даст пеш гирифта салом дида (Иқромӣ).

Хиссаҳои ҷумлаи мураккаб дорои хабарҳои муштарак мебошанд (дар қисми дуюм хабари қисми якум такрор мешамад). Дар ингуна мавридҳо такрор нашудани хабар низ мумкин аст :

Кузӣ ба дарахте такъя карда сари дупо **нишаст** ва ҳамсӯхбатонаш ҳам ру ба руяш **нишастанд** (Айнӣ). Дар ин дам дар ошхона кайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамир **завола мекарданд** ва дар болои суфа оими калонӣ уаҳ —уаҳзанон хандида нишаста, бо Бибизағора **шухиҳо мекард** (Иқромӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки ҳиссаҳои онҳо бо паралелизми пурраи аъзоҳои ҷумла ва бо хабари номӣ ифода шудаанд, ҳодисаи эллипсис бештар рӯй медиҳад:

Овози авал овози Гулруи у ва овози сонӣ аз онӣ модараш буд (Раҳм Чалил).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷузъи умумие меояд, ки мазмуни воҳидҳои предикативии онҳо ба он вобастагӣ дорад:

Дар лаби ҷуйбор ду карнайҷии солхурдае карнай менавохтанд ва ҷавони барнои коматбаланде ҷусту ҷолок нағора мезад (Улуғзода). **Дар ин вақт** шапалакчаи зебое дар парвоз шуд ва ғунҷаи гуле ханда кард (Шукӯҳӣ).

РОҲҲОИ ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНӢ ДАР ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ

Дар ташкил ва ифодаи муносибати муайяни маъноии ҷумлаи мураккаби пайваст мутобикати замони қисмҳои он, ки ба воситаи хабари ҷумлаҳои содда ифода меёбад, аҳамияти махсус дорад. Замони воқеъ гардидани амалу ҳолати ҷумлаи мураккаби пайваст ба мавриди сухани гуянда вобаста аст, бинобар ин амалу ҳолати қисмҳои таркибии онҳо аксар вақт бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сигаи хабарӣ ифода меёбад.

Дар як вақт дар як лаҳза воқеъ гардидани амалу ҳолат ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил шуда, пай якдигар ба амал омадани онҳо муносибати пайҳамзамониро ташкил медиҳад.

1. Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ифодаи муносибати ҳамзамонии амалу ҳолат шаклҳои замони феъл (хабари ҳиссаҳои таркибӣ) аксар вақт як хел буда, бо ҳамдигар аз ҷиҳати замон мувофиқат мекунанд:

Аз бомаш дудқашӣ тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудқаш дуди гализи вазнине берун омада, паст — паст паҳн мешуд (Улуғзода).

1. Хабарӣ ҳиссаҳои предикативии ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси муносибати ҳамзамонӣ ташкил мешаванд, бештар бо шаклҳои феълии давомнок ифода меёбанд:

Ӯ урактор меронду гунчишкон бо шуру ғавго аз паси трактор ба ниҳолҳои пахта омада менишастанд (Шукӯҳӣ).

2.Баъзан хабари яке аз чумлаҳои содда бо намуди мутлаки ҷамъӣ ва ифода мешаванд.Бо вучуди ин амалу ҳолати ҳар ду чумлаи содда як замонро далолат мекунад:

Аммо бо сабаби он ҳама қорҳои дилбечокунанда иштиҳои **қур шуда буд ва дилам чизе наметалабид** (Айни).

3.Ифодаи доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил мешавад:

Дар тарафи дигари ин ҳона як суфаи васеи баланд буд ва руи вай як лаълии тахтагини бисъёр васеъ ниҳода шуда буд (Айни).

4.Амалу ҳолат ва хусусияти аломати чумлаи соддаи як хабари доимӣ дошта,дар замони гузашта содир мегардад,ҳамакунан чумлаи соддаи дуҷум амали дар ҳама ҳолат воқеъгардидаро ифода менамояд:

Занаш дар фермаи колхоз говчуш буду писари яккаву ягон Фирӯзҷон ҳамин тобистон ба хондан рафт (Файзуллоев).

2.Муносибати пайҳамзамонӣ. 1.Хабари чумлаи соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасте,ки амалу ҳолат ва ё ҳодисаю воқеа дохили онҳо паси ҳам содир мешаванд,одатан ба шаклҳои феъли замони гузаштаи мутлақ ифода меёбад ва бо ҳамдигарба тасвир мураттаби ҷойгиршавии худ аз руи замон мутобиқат мекунад:

Муғулон тоб наоварда пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онҳо аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт (Айни).

2. Хабарҳои чумлаи соддаи якум бо шаклҳои феъли замони гузаштаи мутлақ,ҳабари чумлаи соддаи дуҷум бо шаклҳои феъли замони гузаштаи давомдор ифода мегардад :

Ин бор зарфи барои ба пуштгара қардан мувофиқшудаи худ Олим бардошт ва ҳар дуи онҳо аз пайраҳаи доманаи тепл тарафи хайма мерафтанд (Раҳи Чалил).

3.Хабари чумлаи соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасте шаклҳои феъли замони ҳозира – оянда ҳам ифода менамояд,вале дар ин қолиб ҳам ҳодисаю воқеаҳо хараҷа ҳикоявию нақлӣ дошта, паси ҳам содир мегарданд:

Бодборак ба ҳаво мебарояд ва шамол онро бардошт аз бурдан мегирад (Амонов).

4.Пас аз чумлаи соддаи якум (дар аввали чумлаи соддаи дуҷумлаи ифродакунандаи мафҳуми замонӣ (баъд аз ин,сонӣ,гӯиш, ин, баъд, дере нагузашта ва монанди онҳо) омада , пас аз шудани амали чумлаи соддаи якум сурат гирифтани амали чумлаи соддаи дуҷумро нишон медиҳанд:

Аммо ин "қосиди" ман баргашта наёмад ва баъд аз як соҳибкучаовози по бисъёр шуд (Айни).

ТОБИШҲОИ ИЛОВАГИИ МАЪНОИЮ ГРАММАТИКИИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАИҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдори пайҳам ба ғайр аз муносибати асосии грамматикӣю семантикӣ худ — маъноӣ шумур ва номбаркунӣю ҳодисаю воқеаҳо, муносибатҳои замонӣ инчунин тобишҳои зиёди иловагӣю маъноиро ифода мекунанд, ки маъмултарини онҳо сабабу — натиҷа, ҳилофию киёӣ ва эзоҳӣ мебошад.

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАИҲАМ БО МАЪНОИ САБАБУ НАТҶА

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натҷа одатан мафҳумҳои асосу сабаб, зарурату шарт дар қисми якум зикр гардида, дар қисми дуюм оқибат, натиҷа ва воқеияти онҳо баён меёбад. Дар ин ҳели чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам низ умумият ва мувофиқати қисмҳои таркиби онҳо аломати асосӣ ба шумор меравад, зеро воқеъ гардидани чумлаҳои дуюм ба сабаб ё шарҳу зарурате вобаста аст, ки дар чумлаи якум дарҷ шудааст ва бешубҳа, оқибату натиҷа ба асосу сабаб ва шарту зарурати худ мувофиқат мекунад. Чунин умумияти мувофиқат дар он низ зоҳир мешавад, ки ба маъноӣ мусбати қисми якум (сабаб ва зарурат) маъноӣ мусбати қисми дуюм (оқибат ва натиҷа) , ҳамчунин ба мазмуни манфии қисми дуюм мутобиқат мекунад, инчунин мазмуни бетарафии қисми якум боиси воқеъ гардидани мазмуни бетарафии қисми дуюм мегардад:

Ҳалимҷонро дар завод аксарият дуст медоштанд ва дар вақтҳои танаффус ва бекорӣ ҳама ба гирди вай чамъ мешуданд (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдори пайҳам бо маъноӣ сабабу натиҷа, ки хабари чумлаҳои соддаи онҳо бо шаклҳои феълии намуди давомдор ифода меёбад, ҳамчунин серистеъмол мебошанд. Дар хабари ҳиссаи якуми ин гуна чумлаҳо торафт шиддат гирифта, афзудан, боло рафтани аломату амал ифода ёфта, боиси воқеъ гардидани натиҷаи давомноку муттасили дигар мегардад:

Дар бари моҳ сиёҳӣ тадриҷан меафзуд ва нолаву зорӣ мардум шиддат мегирифт (Амонов). Падарам хурсанд мешуд ва аз осори хурсандии у бародарам низ хушҳол мегардид (Улуғзода).

Хабари чумлаи соддаи якум дар намуди мутлак ва ба таври умумӣ гуфта шуда, хабари чумлаи дуюм бо намуди давомдори сиғаи хабарӣ ифода меёбад, чумлаи якум ҳамчун шартӣ иҷроӣ амалу ҳолатӣ чумлаи дуюм воқеъ мешавад:

Акнун заминҳо аз ғузая тоза шуда, қорҳои тирамоҳӣ ба охир расида буданд ва Нуралӣ ба осиеву обҷувозсозӣ муқобил баромаданро лозим намедонист (Улуғзода).

Кусми: дуҷуми чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натиҷа баъзе мавридҳо оқибати умумии чумлаи мураккабро ифода меку ва ин чиз ба воситаи ҷонишинҳои ишоратӣ ифода меёбад:

Овози гуп – гуп ва як зайл куфта шудани пахта дар ҳама ҳавлӣ шӯнида мешуд ва ин ба гуши Холдорхон мус барин, нақораи шодиёна барин мерасид (Айромӣ).

Замони воқеияти ҳиссаҳои дуҷуми чумлаи мураккаби пайвасти маъноӣ сабаб – натиҷа ба воқеияти амалу ҳолати ҳиссаи якуми о вобаста мебошад. Дар байни қисмҳои таркибии ҷунин хели чумла мураккаби пайвасти пайҳам асосан муносибати пайҳамзамонӣ д мешавад:

Он солҳо деҳқонон заминҳои амлокро намекоштагӣ шуданд заминҳои қорам хорзор шуда монданд (Айний).

Дар ҳиссаҳои дуҷуми ин қабил чумлаҳои мураккаби пайва пайҳам унсурҳои луғавии он гоҳ, он вақт, баъд аз он, пас аз он, ҳам вақт, дар он вақт, ин дам, ҳамон дам ва монанди и омада, муносибати замони ро равшантар менамояд:

Ў уар-фуроварди ҳар газалхонӣ ба ҳавои уфар лаълӣ менавс ва дар он вақт барои гарм кардани базм раққус ҳам лозим ас Айний).

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти чумлаи дуҷум саб воқеъ гардидани амалу ҳолати чумлаи якумо мефаҳмонад:

Аммо маро хоб намебурд ва фикрам дар сабаби тар кард пахтаҳои хушк банд буд (Айний).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАЙҲАМ БО МАЪНОИ ХИЛОФӢ

Дар ин навъи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам фи чумлаи дуҷум (ё чумлаи сонӣ) бар хилофи фикри чумлаи я ифода мешавад ё ин ки аз руи мантик байни онҳо номувуфик дида мешавад:

Шарофат-хола суҳанони Нуралиро мешуниду ақлу хушаш чои дигар буд (Улуғзода). Анборҳои бой аз ғалла пур буда ғаллақор нони шикамсерӣ намехурд (Раҳим Чалил).

Ҳаминро бояд гуфт, ки бештарини чумлаҳои мураккаби на мазкур бо ёрии пайвандқҳои энклитикии - у (- ю) таҷ меёбад ва серистеъмол аст. Вай бо ҳиссаи якуми чумлаи мурак меояд ва қалиман бо вай омада кашидатар талаффуз меёбад, за мантикӣ қабул намуда, пас аз он фосилаи муайяне ба амал меояд бо ҷунин оҳанги кашишноки маънодоре талаффуз меёбад, ки пас он воқеъ шудани фикри нави муқобили чумлаи соддаи якум фава хис карда мешавад. Хусусияти асосии чумлаҳои мураккаби кол мазкур аз инҳо иборат аст.

1. Дар қисми дуҷуми чумлаҳои мазкур унсурҳои луғавии ифодакунандаи маънии хилофу муқобил ва ё зидду номувофик омада, дар айни ҳол маънии хилофии пайвандакҳои пайҳамро равшан мекунад:

Аҳрорхоча буду нобуди моро ҳисоби карзаш мегирад ва ҳеч не ки он карз тамои шавад (Иқромӣ).

2. Дар ҳар ду ҳиссаи таркибии чумлаи мураккаби пайвасти унсурҳои маънан муқобили якдигар меоянд, ки онҳо таносуби нобаробару ба ҳам номувофики чунин чумлаҳоро ташкил медиҳанд. Таносуби зиёду кам, қалону хурд, пасту баланд, танҳою чамъ аз ҳамин қабил мебошанд:

Соле як ё ду бор ба Қўқўнд меоманду муҳлисонашон як умр гапи он қасро меғўғўнд (Раҳим Чалил).

3. Маънои хилофу номувофикии байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаб бо ёрии оҳанги гуногунии онҳо баъзан таъҷубангез ва баъзан қинояомез равшантар ифода меёбад. Ин гуна чумлаҳо ҳоси забони гуфтугуянд:

Дилором – ҳола барин зани муҳтарам ва ба ҳама маълуму машҳур мемураду вай беҳабар мемонад (Иқромӣ).

4. Дар ҳиссаи дуҷуми чумлаи мураккаб ҳиссаҳои гуногун омада, тобиши хилофии онро пуққўват мекунад: Худам маъқул нею ордам ширин – мӣю (Муҳаммадиев).

Дар як қисми ин гуна чумлаҳои мураккаб муносибати хилофӣ бо тобиши қиёсӣ ифода меёбад:

Дар қўқў сап-сафед барф хоб мераваду замин қаб-қабуд ях мебандад (Қўқўзод).

Дар чумлаҳои мураккаби хели мазкур тобиши замонӣ, аз чумла ҳамзамонӣ низ дида мешавад:

Баъзан соатҳо меғўзашту вай аз назди он қўлаҳо дур намешуд (Саттор Турсун).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОРИ ПАЙҲАМ БО МАЪНОИ ҚИЁСӢ

Дар гуруҳи дигари чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳам мазмуни умумӣ ва чузъии чумлаҳои содда ба якдигар ба тарзи қиёсу монандӣ ифода мешаванд:

Ман - гулу ту – гулреза, - Як нигар зи тиреза (Фарҳат).

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти ин аст, ки дар таркиби ҳиссаи якуми онҳо аъзои умумӣ меояд: Тобистони ҳамон сол ман баъди хатми донишгоҳи олий ба қор сар мекардаму вай барои дохил шудан ҳуҷҷат месупурд (Фирӯз).

Ҳаққу ҳодисаҳои номбурда ба ҳамдигар мувофиқат намекунаанд, муносибати шумури қиёсӣ, ки дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаб дида мешаванд, тобиши хилофӣ мегирад.

Бештарини тоҷикон заминҳои амлоқ, яъне заминҳои подшо: киштукор мекарданд ва бештарини урганчиён майдабаққули дош (Айни).

Чунин тарзи паралелизми ифодаи мубтадоҳо ва амалу ҳо киёшавандаи онҳо тартиби ягонаи тарзи ифодаи ҳисса таркибиро ба вуҷуд меоварад:

Асирон сангхоро ба лаби дарё оварда хирман мекардаг мугулон онхоро дар об рехта, барои худ роҳи хушкӣ месохтаг (Айни). Шавҳараш – Рустам даст танҳо буду модари вай пир б Раҳим Чалил). Мадрасаҳои Самарқанд подаҳона ва мадраса Бухоро ғарибхона гардида буданд (Айни).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ БО МАЪНОИ КУЛЛУ ЧУЗЪ

Асоси муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳисса таркибии гуруҳи дигари чумлаҳои мураккаби пайв пайвандқдори пайҳамро таносуби семантикӣ структ мафҳумҳои куллу чузъ ташкил медиҳад, ки мувафики ин, одатаг ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб маъноӣ бутун ва ё умумӣ ии ёфта, аз қаторҳои луғавии ҳиссаи дуоми он мазмуни чузъ, қисс конкрет бармеояд. Мазмуни чузъ ва конкрет ба таври алоҳида ни дода, махсус кайду таъкид мешавад:

Албатта, ҳамаи рафикон ба базми Искандар толиб бу худро бо як забон баён карданд ва Корӣ – Ибод ҳам барои таг кардани ин қор ҳамон замон аз чояш хест (Айни).

Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси таносуби куллу ташкил меёбанд, нисбатан серистеъмом мебошанд, чунки ҳол воқеаҳо, процессу амалиёте, ки хусусияти умумӣ доранд, афзалия имконияти бештари тафсиравӣ доранд:

Бештарини онҳо одамони салласафеди муллонамо будан баъзе мӯсафедони деҳа ҳам дар он чо менамуданд (Айни).

Аломатҳои фарқкунандаи ин навъи чумлаҳои мурак пайваст ин аст, ки дар таркиби чумлаи дуоми ҳиссаҷаҳои таък танҳо, факат, ҳатто меояд. Дар ин ҳолат мафҳуми чузъ ё ҷудоир пайвандқдори пайҳам, балки ҳиссаҷаҳо ифода менамоянд:

Дар вақти сухани модараш Нуралӣ андешамандона ба та торик нигоҳ кард ва факат як бор чехрааш аз табас хушнудонае равшан гардид (Улуғзода).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Вазифаи пайвандқи “ва”-ро гуед
2. Қадом муносибатҳои маъноӣ чумлаҳои соддаро таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст медонед
3. Муносибати замонӣ чанд хел мешавад ва бо мис фаҳмонед

4. Пайвандқдори “у”, “ю” инчунин дар қадом услуби забон бештар қор фармуда мешаванд
5. Пайвандқдори пайҳам чӣ гуна тобишҳои маъноӣ доранд Адабиётҳо:
 1. Грамматикаи забони адабии тоҷик. Қисми 3.-Душанбе 1989 саҳ. 17-36
 2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис. Душанбе 1984 саҳ. 221-228

МАЪРУЗАИ 4 (2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ

Накша:

1. Муқаддима
2. Вазифаи пайвандқдори чумлаҳои мураккаби пайвастии хилофӣ
3. Муносибати хилофӣ дар байни чумлаҳои содда
4. Пайвандқи “вағарна” ва вазифаи услубии он
5. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Тарзи ташкили чумлаҳои пайвастии хилофӣ. Пайвандқдори хилофӣ ва вазифаи онҳо дар чумлаи мураккаби пайваст. Ба услубҳои гуногуни нутқ мутааллиқ будани пайвандқдори хилофӣ. Муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвастии хилофӣ.

Чумлаҳои мураккаби пайвастии хилофӣ ба воситаи пайвандқдори аммо, вале, лекин, балки, вағарна, ҳол он ки, ва ҳол он ки бошад, набошад ва воситаҳои ёрирасони лексикӣ синтаксисӣ (ҳиссаҷаҳо қалимаҳои модалӣ, туфайлӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳо) ташкил меёбанд. Муносибати қисмҳои таркибии онҳо хилофу зид, муқобилу муқоиса мебошад.

Пайвандқдори аммо, лекин, вале дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ ва муқобилгузорӣ асосан ҳаммаъно буда, дар сурати истифодаи онҳо амалу ҳолат воқеаю ҳодисаҳо дар асоси муносибати номутобикӣ ва аксиҳамдигар воқеа мешаванд. Пайвандқдори аммо, лекин дар услубҳои китобӣ ва гуфтугу баробар қор фармуда мешаванд, пайвандқи вале як андоза характери китобӣ дорад:

Аз руи маълумоти дируза барои ёрии инкилобчиёни Бухоро аз меҳнатқашон ва партизанҳои сурхи Самарқанд як состав ба роҳ баромада буд, лекин то ҳол дарак нест (Айни).

Пайвандқи аммо дар аввали чумлаҳои содда, чумлаҳои мураккаби тобеъ, дар мобайни чумлаҳои мураккаби пайвастии хилофӣ ба таври фаровон қор фармуда мешавад. Вай дорои тобишҳои

гуногуни маъноӣ мебошад. Пайвандаки **амма** дар аввали чумлаҳои содда ва мураккаб пеш аз исмҳои хосу чинс нисбат ба фикри гуфта шуда ба маъноӣ таъкид қор фармуда мешавад: Дувоздаҳ сол боз аспҳои амлоқдорро мепоянд, амлоқдор се бор нав шуд, аммоҷомаи ман як бор ҳам нав нашуд (Улуғзода).

Пайвандаки **балки** бо хусусиятимаъноӣ услубиаш аз пайвандакҳои хилофӣ аммо, вале, лекин фарқ мекунад.

Дар чумлаҳои мураккаби бо пайвандаки балки мундариҷаи як чумлаи содда ба воқеъ шудани амалу ҳолати чумлаи соддаи дигар муқобил гузошта мешавад: Аноргул ба писархондӣ у бо душворӣ одат мекард, уро катӣи аҳли хонаводааш ба сари дастархон намешинонд, **балки** хуроки уро Ҳасан бароварда меод (Улуғзода).

Пайвандакҳои хилофӣ **аммо, вале, лекин, балки** дар алоқамандии қисмҳои чумлаи мураккаб, ки тобиши қиёсӣ доранд, низ хизмат мекунанд. Аммо дар байни қисмҳои, ки ба воситаи ин пайвандакҳо муттаҳид мешаванд, муносибати бевоситаи қиёсӣ дида нашуда, факту ҳодисаҳо, амалиёту процессҳо, аломатҳои ашхос дар зими муқобилгузорӣ, нобаробарӣ, зиддият ва номувофиқӣ ба якдигар муқоиса мешаванд. Дар қараёни чунин муқоиса хусусиятҳои барҷастаи предмете, аломати махсуси ҳодисае, ё ин ки фарқи байни онҳо, бартарии яке аз дигаре маълум мешавад:

Тағоям хонданро давом кунонд, **аммо** дигаронашон баъд аз ду – се сол дар мадраса истодан ба саҳро баромада, ҳар қадам дар деҳае имом шуда, мардумфиреби роивоч доданд (Айнӣ).

Дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҳол он ки, ва ҳол он ки асосан муносибати хилофӣ дида мешавад:

Аммо ҳамаи ҳаёл ва ҳаваси ман ба тарафи писаронам банд аст. аз онҳо хабаре нашуд **ва ҳол он ки** аз руи ҳисоби таҳминӣ бояд ҳафтаи гузашта меомаданд (Айнӣ).

Пайвандаки **бошад** ҳамчун шакли аористи феълӣ будан ба назар расад ҳам, дар ин вазифа маъноӣ луғавӣ ва баъзе хусусиятҳои феълӣ, аз чумла, замон, сифа, ва намудро гум қарда, факат ифодаи шахсу шумораро нигоҳ медорад:

Яккаҳочагӣ то охири умр аз пушти ҳамин хари лоғар кашола шуда гаштан буда, қолхоз **бошад**, хоҷагии деҳқонро аз ҷиҳати қор ва ҳосил ба дарачаи завод ва фабрика расондааст (Айнӣ).

Пайвандакҳои **вагарна, набошад** аз ҷиҳати вазифа синоними ҳамдигаранд. Пайвандаки **вагарна** характери китобӣ дошта, **набошад** дар вазифаи пайвандаки хилофӣ ҳам дар забони адабӣ, ҳам дар гуфтугу истифода мешавад. Хусусиятҳои асосии чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои мазкур чунинанд:

1. Дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст, ки бо ёрии ин пайвандакҳо алоқаманд мешаванд, муносибати муқобилгузорӣ бо тобиши қиёс ифода меёбад:

Аз қадри заминро надонистани кулакони серзамин ин ҷо роҳ шуда монда буд, вагарна роҳи қадимӣ ана он роҳи қалон аст (Айнӣ).

2.Факту ҳодисаҳое,ки дар қисми якуми чумлаи мураккаб баён меёбад,барои содир шудани фикри чумлаи соддаи дуҷумла имконият намендиҳад ё амали шудани онро имконнопазир мегардонад:

Истеъдод меросӣ намешавад,вагарна дар соҳаи санъат ҳукмронии сулолаҳо вучуд мебошад (Раҳим Чалил).

3.Амалу ҳолати чумлаи якум бидуни мазмуни амали чумлаи дуҷумла воқеъ мегардад,вагарна чунин сурат гирифтани чумлаи якум номумкин аст:

Амо шумо ба ман раҳм карда маро беобруй накардед,гуё маро дубора зинда кардед, вагарна шумо метавонистед,ки маро.. ба ҳаво бардошта ба дур партоед (Айнӣ).

4.Маъноии муқобилгузорию ҳилофии ҳиссаҳои чумлаи мураккаб тобиш шартӣ дорад.Дар қисми якум шартӣ иҷроӣ амалу ҳаракат ба таври ҳукми қатъӣ гуфта мешавад,дар чумлаи дуҷумла бошад,оқибат ё натиҷае ифода меёбад,ки дар натиҷаи ба ҳисоб нагирифтани қолабҳои чумлаи якум рӯй хоҳад дод:

Надидед,барҳам дода фиристонед он хатро,вагарна ҳар сол ҳамина хатро бароварда ҳамина тавр чанҷол сар мекунад (Айнӣ).

ТОБИҶНОИ МАЪНОИИ ЧУМЛАҶНОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ одатан муносибатҳои грамматикӣю маъноии муқобилгузорию ифода мекунад.Муносибати муқобилгузорию онҳо ҳолис ҳилофӣ мешавад ва гоҳо бо муносибатҳои муқобилгузорию маҳдуди эзоҳӣ,хулосавӣ,номутобикӣ ва киёсӣ омузиш меёбад.

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ бо маъноии муқобилгузорию ҳолис факту ҳодисаҳои гуногун ва аксарияти баробармаъноӣю баробарҳаҷм ба якдигар муқобил гузошта мешаванд.Чунин муносибати ошқорои ҳилофии байни қисмҳои чумлаи мураккабро пайвандаҳои ҳилофӣ,таносуби номутобиконаи маъноӣю ва паралелизми структурии чувҳои ба ҳам муқобили чумлаи мураккаб ба вучуд меоваранд:

Зардолуҳо рехта нобуд шуда мерафтанд,аммо у ғундошта намекашонд (Айнӣ).

Муқобилгузорию факту ҳодисаҳо,предметҳо,аломату ҳолат ва замону макони воқеияти амали онҳо аксар вақт зимни категорияҳои зарурату имконият,зарурату воқеият,имконнопазириву имконпазирӣ ба вучуд меояд:

1.имконият ва зарурат Вайро партофта рафтани ба ман ҳам мумкин буд,аммо ман чора надохтам (Улғузода).

2.воқеият ва имконият : Ҳама манзили мақсуди ҳешро мебинанд,вале на ҳама ба он расида метавонанд (Раҳим Чалил).

3.воқеият ва майлҳои субъективӣ : Умри одамии маҳдуд асту қутоҳ,вале орзуҳо бемаҳдуд (Раҳим Чалил).

4.майлҳои субъективӣ ва воқеияти реалӣ - Куртаро Нодир аз чӯй гирифта, хост шуфта тоза кунад, аммо оби лой онро бадтар кард (Шукуҳӣ).

5. зарурият ва воқеият: Мо мебоист, имрузҳо ба ҳар гектар дусадкилограммӣ поруи маъдани фосфордор меандохтем, аммо ҳозир дар селхозснаб поруи маъданӣ тамои шуфтааст (Улуғзода).

6. Муқобилгузорию, ки дар асоси зиддияти байни майлҳои субъектҳои гуногун воқеъ мегардад: Муҳаррами, Парч пулро гирифтанд, намохост, лекин миришаб ба зӯри пулро ба вай дод (Иқромӣ). Ба фикрам, тӯро чизе гуфтани буд, аммо ман бар касди вай як сигнали дароз додам, мошинро ба роҳ андохтам (Ақобиров).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОФӢ БО МАЪНОИ ЧУДОӢ

(МУҚОБИЛГУЗОРИИ МАҲДУДИ)

Дар ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти мазмуни қисми дуюм ба амалӣ гардидани маънои қисми якум имконит намоиҳад. Ин монета ҳамчун омил махсуси маҳдудкунандаи предмет, амалу ҳодиса ё воқеа мебошад, ки дар чумлаи якум ифода меёбад:

Ҳамон одамони Асад, аслан, ба гирифтани ман омада буданд, аммо духтурҳо фаҳмида намондаанд (Иқромӣ).

Дар қисми якуми чумлаи мураккаб бештар хоҳиш, талаб, орзу, имкон барин маъноҳои модалӣ ифода меёбад, бинобар ин ҳам хабарӣ он асосан бо масдар ва феълҳои модалии **хостан, тавонистан, умедвор шудан, орзу кардан, боистан, талабидан, тақлиф кардан** ва ғайра ифодаёфта хабарӣ чумлаи дуюм бо шаклҳои феълӣ сиғаи хабарӣ меояд:

Ман рафтанд мехоҳам, аммо раисамон иҷозат намоиҳад (Муҳаммадиев).

Хабарӣ қисми якуми чунин чумлаҳои мураккаби пайвасти бештар бо шаклҳои феълӣ **рафтанд, диданд, ғифтанд** ва ғайраҳо ифода меёбад:

Хешу таборҳои дури мо буданд, дар иҷдувон зиндагӣ мекарданд, омада маро бурданди шуданд, лекин ман қабул накардам (Иқромӣ).

Агар ҳуди феълҳои модалии **хостан, тавонистан** ба сифати хабарӣ чумлаи якум ояд, қисми якуми чумлаи мураккаб аз ду чумлаи сода иборат шуда, хабарӣ чумлаи дуюми қисми якум бо шаклҳои сиғаи шартӣ - хоҳишмандӣ ифода мешавад:

Асо гап назаду хост, аз роҳаш баргашта равад, лекин қайвону уро боздошт (Иқромӣ).

Агар дар гуруҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур содиравии амалу ҳолати қисми якум яқин ва хеле наздик бошад, дар қисми дигар он хеле дур ва характери умумӣ дорад, дар

баъзе аз онҳо амалу ҳолат гуй ки содир шудааст,ҳамин ҳозир ба вуқӯу пайвастанист,вале фикри муҳолифе ,ки дар кисми дуҷум баён меёбад меёбад, бавоқеияти он ҳалал мерасонад.

Восеъ фақат акнун ҳиллаи Муҳаммадалии хоинро дарёфт,аммо дер шуда буд (Улуғзода).

Дар таркиби ин қабил қумлаҳо ҳиссаҷаҳои маҳдудии **фақат,ҳатто,танҳо** ва ғайраҳо омада,маъноии маҳдудии онҳоро қувват медиҳад:

Дар байни ҳамсоҷазанони қамъомада **фақат** Нодира – дугонаи қонии Гулҷаҳра набуд,аммо он руз қасе ба ин аҳамият наод (Улуғзода).

ЧУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОҒИ БО МАЪНОИ НОМУТОБИКАТИ

Муносибатиномотобики дар байни қисмҳои ҳама гуна қумлаҳои мураққабии пайвасти хилоғи мавҷуд аст,вале қумлаҳо ҳастанд,ки маъноии номутобикии байни қумлаҳои онҳо ҳеле равшан буда,бо тобишҳои дигари маъноии омехта нашудаанд. Манбаи асосии муносибати номутобикие,ки дар забон зоҳир мешавад,ифодаи зиддият ва нобаробарии байни ҳодисаҳои олами ҳастӣ мебошад.Номутобикии фақату ҳодисаҳо,амалу процессҳо мувофиқи қонунҳои табиат ва қамъият воқеъ мегардад,вай ҳусусияти объективӣ ва субъективӣ дошта метавонад.Муқобилияти байни нав ва қуҳна, қулл ва қузь , тафовутҳои назария ва амалия,сифат ва миқдор ва амсоли инҳо ба ҳамин ҳодисаҳо мансубанд: Ҳусеин мисли ҳарвақта ором менамуд,вале қашмонаш аз қадом як андешаи ниҳонӣ барқи иғтиҳоромез мелошиданд (Муҳаммадиев).

ЧУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОҒИ БО МАЪНОИ ХУЛОСА

Дар ин ҳел қумлаҳои мураққабии пайвасти қумлаи содаи дуҷум ҳамҷун натиҷаву оқибат ва ё ҳулосаи аз мазмуни қумлаи содаи якум воқеъ мегардад.Албатта,маъноии хилоғи сабаби воқеъшавии қумлаҳои маъмур аст,аммо натиҷаи низ маъноии зарурии он мебошад.

Бале,ба Шарофат – ҳола аз духтараш қудо шудан осон не,вале модар бояд ояндаи духтарашро фикр қунад (Улуғзода).

Дар қисми дуҷуми қумлаи мураққаб қалимаю ибораҳои маҳз барои ҳамин,аз ин ру, дар оқир,дар оқира қор,оқибат,дар натиҷа,ҳулоса ва ғайраҳо омада,ҳулосаю натиҷаро равшан ва таъкид меқунад:

Таёқ қосаи сари яқчанд сарбозро қафонд,ҷандеро манъ қарда аз сари зин қуру қалтонд,шамшери қандеро аз дастҳояшон афтонд,аммо оқибат қудаш ҳам шикаст (Улуғзода).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Кадом воситаҳои грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ месозанд?
2. Пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофиро номбар кунед.
3. Кадоме аз пайвандакҳои хилофӣ дар услуби китобӣ бештар қорбаст мешаванд?
4. Байни чумлаҳои содда чӣ гуна муносибати маъноӣ дида мешавад?
5. Тобишҳои маъноии чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофиро гуед.
6. Вазифаи чумлаҳои мураккаби пайвасти хилоф дар матнҳо аз чӣ иборат аст?

Адабиётҳо:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис. - Душанбе соли 1984 саҳ. 228-232
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. - Душанбе. 1989 саҳ. 36-48
3. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1976

МАЪРУЗАИ 5

(2 соат)

§ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ЧУДОЙ

Накша:

1. Пешгуфтор
2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой ва вазифаҳои онҳо
3. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҷудой
4. Муносибатҳои маъноии дар байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои пайвасти ҷудой
5. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Д. Тарзи ташкили чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой. Пайвандакҳои ҷудой ва калимаҳои ифодакунандаи маъноӣ киёсӣ. Чумлаҳои пайвасти ҷудой ва тобишҳои маъноии онҳо. Тобиши киёсӣ, тобиши ташбеҳӣ, муқоисавӣ ва ғайраҳо. Муносибатҳои маъноӣ.

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ба маъноӣ ҷудой аз ҳодисаю воқеаҳо ва факту процессҳое, ки дар қисмҳои предикативӣ чумлаи мураккаб баён меёбанд, воқеияти яке имконпазир гардида, дигаре бояд рӯй диҳад ва ё амалиёти онҳо паси ҳам ҷой мешавад, онҳо дигарро иваз мекунанд.

Рафикон! – гуфт Сафаргулом сухани худро давом кунонда – Шумоён сухани маро дуруст нафаҳмидетон, ё ин ки дуруст фаҳмонда натавонистам (Айнӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой хусусияти хоси структурӣ доранд. Ба онҳо ҳодисаи эллипсис хос мебошад: дар ҳиссаи якуми онҳо аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳамаи қисмҳои чумлаи мураккаб мансуб буда, ба муттаҳид шудани онҳо ёрӣ мерасонад:

Ба хона ё шумо маро роҳ намедихед, ё ман шуморо ! –

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудое, ки аз амалу процессҳои он танҳо яке воқеъ гардида метавонад, параллелизми структурӣ ва семантикии қисмҳо дида мешавад:

Ё Гулнор пеши он меояд ва ё у пеши Гулнор меравад (Айнӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой асосан бо ёрии пайвандакҳо ва воситаҳои луғавӣ ташкил меёбанд. Албатта, дар ташкили онҳо воситаҳои дигар монанди интонация, тартиби чумлаҳои содда, мувофиқати шаклҳои феълӣ низ ёрӣ мерасонад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой, ки ба воситаи пайвандакҳои ҷудой ташкил меёбанд, хусусиятҳои зиёди маъноию грамматикӣ доранд.

Ба гуруҳи воситаҳои луғавию грамматикӣ калимаҳои **гоҳ.. гоҳ баъзан.., ҳолӣ.., ҳолӣ, дам.. дам, як (яке), як вақт.., як вақт** ва амсоли инҳоро дохил кардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба твари такрор омада воситаи луғавию грамматикӣ ташаккули чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой шуда метавонад. Аз воситаҳои луғавӣ – грамматикӣ мазкур калимаи **гоҳ (гоҳ –гоҳо)** хеле серистеъмол буда, хоси услуби китобӣ мебошад, калимаҳои **баъзан, як вақт, хусусияти адабӣ** ва умумистеъмоли дошта, калимаҳои **як маҳал , дам, яке** хоси забони гуфтугу мебошанд: **Гоҳ дар зер сари мо санг буд, - Гоҳ манзили мо касри шоҳавранг буд (Турсунзода)**. **Гоҳ** чобир харифро ба тағаш зер мекард, **гоҳ** Восеъ уро (Улуғзода).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак хели алоҳидаи чумлаҳои мураккаби пайвастро ташкил менамоянд. Онҳо аз чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор бо он фарқ мекунанд, ки чузҳои чумла на бо пайвандак, балки бо ёрии воситаҳои дигар алоқаманд мешаванд.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак нисбатан рехтаву суфта буда, параллелизми ҳиссаҳои таркиби онҳо аз ҷиҳати тарзи ифодаи хабарҳо ва тартиби аъзоҳои онҳо бештар ва равшантар аст. Шаб торик шуда буд, аз ҳаво барф меборид (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи интонацияи гуногуни пайваст ташкил меёбанд.

Худписандӣ далели нодонист, охири вай факат
пушаймонист (Панд). Замин сахт, осмон баланд (Панд).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ПАИҲАМ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам ҳодисаю
воқеаҳо, амалу аломати предметҳо пай дар пай зикр меёбанд. Дар
онҳо тасвири манзараҳои табиату муҳити ҷамъиятӣ, ҳолату вазияти
себъекти грамматикӣ, намуди зоҳирию симои маънавии шахс,
муносибатҳои гуногуни байни одамон ва амсоли инҳо ифода
мегарданд:

Бодҳои баҳорӣ мевазиданд, насими форами шабона буйҳои
хуши сабзаҳои навхези баҳориро меовард (Айнӣ).

Хусусияти структурии ин кабил чумлаҳои мураккаби пайваст ин
аст, ки дар қисми дуум аксар вақт ҷонишинҳои шахсияту ишоратӣ ва
баъдакҷонишинҳо омада, ба алокамандии чумлаҳои содда ва
ташкили чумлаи мураккаби бепаївандак ёрӣ мерасонад:

Тани лоғар ва беҳаракати мӯсафед ба ҷунбиш омад, вай
ноғавонона сар бардошту ба руи миршаб нигоҳ кард (Икромӣ).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бепаївандаки пайҳам амалу
ҳолат мумкин аст ба як себъект мансуб бошад.

Бачаҳо ба манъ кардани модарон аҳамият надода ба берун
тохта буданд, онҳо яхмолакпарӣ ва барфбозӣ мекарданд (Икромӣ).

ИФОДАИ МУНОСИБАТИ ЗАМОНӢ ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАКИ ПАИҲАМ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандаки пайҳам низ
муносибатҳои замонӣ ва пайҳамзамонӣ мушоҳида мешаванд. Азбаски
чумлаҳои содда бе пайвандак васл мешаванд, баробари интонация
мутобиқати шаклҳои замонӣ ҳам аҳамияти калон пайдо мекунад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Мафҳуми ҳамзамонӣ дар як вақт
воқеъ шудани амалу ҳолат, процесс аломату хусусиятро
мефаҳмонад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак, ки дар
байни қисмҳои он муносибати ҳамзамонӣ вучуд дорад, дорои
аломатҳои муайяни структури мебошад.

Руди Шофирком лаболаб пуроб буд, бед, гучум, ва сафедор
барин дарахтҳо шохҳояшонро бо якдигар печонда ба лаби руд соя
меафканданд (Айнӣ).

Хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст
бо шаклҳои феълии замони гузаштаи наздик ифода ёфта, ҳолат,

амалу процессҳои дар як вақт воқеъ шударо ифода мекунад:
Модарам ҳалвои кокӣ пухт, ман дар оташмонӣ ёри додам.
(Айнӣ).

Хабари чумлаи соддаи якум бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягӣ, хабари чумлаи соддаи дуум бо шакли феълии замони гузаштаи наздик ё дур ифода меёбад: Дар берун шаббодани форам мевазид, хурузҳо ба ҷеғ задан сар карда будан (Иқромӣ).

Яке аз ҳелҳои серистеъмоли чумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак ин аст, ки хабари чумлаи соддаи якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабари чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдори ифода меёбад:

Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пешӣ ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавӣд (Айнӣ).

Дар қисми якуми чумлаи мураккаб, ки хабари он номи буда, бо феъли ёридиҳандаи будан меояд, мафҳуми замони ифода меёбад ва чумлаи соддаи дигар воқеаю ҳодисаҳои маҳз дар ҳамин вақту мавриди муайян ба амал омадаро мефаҳмонад:

Мақтабдор ҳануз дар мақтаб буд, бачагон ҳам акнун ягон-ягон баргашта меоманд (Айнӣ). Айёми долузарби нигоҳубини пахтазор гузашта буд, дар ҳама ҷо ба ғунучини ҳосил тайёри миданд (Муҳаммадиев).

Муносибати паиҳамзамонӣ. Дар муносибати паиҳамзамонӣ амалу ҳолат, ҳодисаю воқеаҳо паиҳам (яке пас аз дигаре) воқеъ мешаванд. Хабарӣ ин чумлаҳо феъли буда, бештар ба шакли замони гузаштаи мутлақ меояд.

Абдуллоҳоча хест ва аз дунболи оянда рафт, дари обхона ҳам баста шуд (Айнӣ).

Ин хели чумлаҳои мураккаби пайвасти серистеъмол буда, дар ҳамаи услубҳои забони тоҷикӣ ба таври фаровон истифода мешаванд.

Ў уа мо баъд аз ҷавоби салом ҷой нишон дод, мо нишастем (Айнӣ).

Ҳодисаю воқеа, амалу ҳолате, ки дар замони гузашта паси ҳам воқеъ шудаанд, бо шаклҳои феълии гуногуни сифаи ҳикоягӣ ифода мешаванд. Одатан хабари чумлаи соддаи якум бо феълҳои мутлақ ифода мешавад ва ба итмом расидани ҷараёни фикри аввалро нишон медиҳад. Хабарӣ чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои давомдори феълии замони гузашта омада, амалу ҳолати давомнокро ифода менамояд: Шоди аз ҷояш хеста берун баромад, мӯсафед аз паси вай нигоҳ карда монда ба ҳаёл фуру рафт (Иқромӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ САБАБ НАТИЧА

Дар ҳиссаи якуми чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натиҷа асоси фикри мураккаб ғуфта шуда, ҳиссаи дуум ҳамчун натиҷа, ҳулоса ё оқибати он ифода меёбад. Яке – сабаб, дигар –

натичаи он. Шаб торик буд, кас касеро намедид (Икромӣ). Вақти гурезо гурез саллаи амаллор ба токи дарвоза дармонда аз сараш парид, вай сарбараҳна фирор кард (Улуғзода).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натича хеле бастаро ташкил медиҳанд ва таркибан фақат ду чумлаи соддаро дарбар мегиранд.

Дар ин ҷо қариб борон наборид, замин тез хушк шудан гирифт (Шукуҳӣ)

Яке аз хусусиятҳои чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натича ин аст, ки дар аввали чумлаи соддаи дуҷумла калимаю ибораҳои ифодакунандаи мафҳуми натича, хулосаю оқибат, монанди **ниҳоят, дар охир, ниҳояти қор, он гоҳ** ва ғайра меоянд.

Саволборон ва суҳанҳои таҳдидомез Абдуллоро саргаранг карданд, вай **ниҳоят** аз барак гурехта рафта соф шуд (Р. Чалил).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ҚИЁСИЮ ХИЛОФӢ

Дар қисмҳои таркиби ин хели чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандақ факту ҳодисаҳо, амалу процессҳои ба як дигар монанд, ҳамчунин ва наздик **ё, баръакс, нобаробар, хилоф** аз ҳам фарқкунанда муқоиса кардаи мешаванд: Сабрат ганҷ диҳад, бе сабртар ранҷ диҳад (Қалонтаров).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ нисбатан рехта, ба оҳанг, гоҳо муъҷазу мусачаъ мешаванд. Қисмҳои таркиби онҳо бештар ба тарзи мувози баён мешаванд. Ин гуна чумлаҳо дар жанрҳои фольклорӣ, хусусан, панду ҳикмат, зарбулмасалу мақол бештар мушоҳида мешаванд:

Ин ба қаллаи он мезад, он аз гуши ин мекашид (Айнӣ). Дарахт аз об месабад, одам – аз тарбия (Зарбулмасал).

Дар қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакаи қиёси калимаҳои қиёшавандаи антоними ё синоними меоянд ва ба онҳо задан мантиқӣ меафтад. Маҳз чунин калимаю ибораҳо асоси муносибати муқоисавии байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвастро ташкил менамоянд. Онҳо ба тарикӣ чуфт яке дар ҳиссаи яқум ва дигар дар ҳиссаи дуҷумлаи чумлаи мураккаб омада, як симметрияи мутаносибро ташкил дода, ба ҳам вобастагӣ ва алоқамандии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккабро равшантар ифода мекунанд: **Бузургони** мо аз бефикрӣ гушаи истироҳати худро маҳалли саломат шумурда ва мешуморанд, **хурдани** мо аз руи ҷаҳолат буди набуди худро дар роҳи ҳавои нафас супурда ва месупоранд (Айнӣ).

Дар қисми якуми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур аз ҷиҳати умумӣ омада, алоқаи мавҷудаи маъноӣю грамматикӣ байни онҳоро боз ҳам равшантар нишон медиҳад:

Дар суҳбатҳои адабӣ шеърҳои классикони тоҷик хонда муҳокима карда мешуданд, баъзе шеърҳои шоирони замон низ таҳлил ва танқид меёфтанд (Айний).

Дар як ғуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсия хилофӣ муносибати барҷастаи хилофӣ дида мешавад:

Вай дарахти зардолуро сабзонд, меваашро шумо меҳуред (Начмидинов).

Муносибати хилофӣ ва муқобилгузори байни ҷумлаҳои содда хусусан дар ҳолати мавҷуд будани тақрори қалима боз ҳам шиддат мегирад: **Вай** бой набуд, савдогар набуд, мансабдор ё мулло ва имом набуд, **вай** қосибӣ камбағал ва аҳли авом буд (Иқромӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ЭЗОҲИИ АТРИБУТӢ

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳии атрибутӣ ҷумлаҳои соддаи дуҷум барои муайян кардан ва тафсил додани мазмуни ҷумлаи соддаи якум истифода мешавад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад:

Баҳорон буд, зардолуҳои рундаричаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар боғча зинати хубе дода буданд (Айний).

Хабари ҷумлаҳои соддаи таркиби чунин ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии сифаи хабарӣ ифода мешавад: Дар пеши ман танҳо як қорғар қор мекард, барқашии пунбадона аз онӣ вай буд (Айний).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳии атрибутӣ одатан аз ду ҷумлаи содда иборат шуда, таркибан навъи бастаро ташкил медиҳанд. Қисми дуҷум мазмуни умумӣ ва ё ҷузъи қисми якумро эзоҳ медиҳад, онро бо маълумоти наву тоза ҳамчун илова ифода мешавад.

1. Хиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб барои шарҳу эзоҳ ё тафсиلى яке аз аъзоҳои ҷудогонани хиссаи якум меояд:

а) **мубтадо**: **Сохиби мадраса** яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд, удами кадпаст, ғафсбадани ғарбҳои ришқалон буда, тахминан шаст сола менамуд, фарзанд надошт (Айний).

б) **хабар**: Зиндагии мо дар он ҳуҷра бисёр содда буд, пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ нони қоқи аз саҳро овардашударо бо ҷой меҳурдем (Айний).

в) **пурқунанда**: Зебӣ холаҷонашро бисёр нағз дид, вай зани олуфтаи шухе буд, дутор менавохт (Улуғзода).

г) **ҳол**: Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб ториқи абрнок ва беаҳтоб буд (Айний).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ, ки дар онҳо мазмуни ҳиссаи дуҷум барои эзоҳи мазмуни умумии ҳиссаи яқум меояд: Онҳо дарвозӣ буданд, падарашон аз Дарвоз ба Балҷувон барои даравгарӣ омада, занаш ва духтарашро ҳам бо худ оварда буд (Улуғзода).

2. Ҳиссаи дуҷуми чумлаи мураккаби пайваст маълумоти иловагӣ-медиад. Аз руи мазмун ва вазифае, ки нисбат ба чумлаи соддаи яқум доранд, ин ҳели чумлаи мураккабро боз ба се ҷуғҳуҷо кардан мумкин аст:

а) ҳиссаи дуҷум ҳамчун фикри илова воқеъ мешавад: Аҳмад дувоздаҳсола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (Айнӣ).

б) ҳиссаи дуҷум ба мазмуни ҳиссаи яқум ҳамчун далелу асос оварда мешавад: Барои нест кардани бесаводӣ ҳам кор сар шуд, имсол барои ин кор садҳо курс давом дорад (Айнӣ).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҳуҷоиро номбар кунед
2. Қадам муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳуҷоӣ дида мешаванду
3. Чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак қисту
4. Қадам муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бе пайвандак дида мешаванд, номбар кунед
5. Фарқи чумлаҳои бепайвандак аз пайвандакдор дар қисту

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. Душанбе-1989 саҳ 48-65
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қисми 2. Синтаксис Душанбе 1984 саҳ 232-253

МАЪРУЗАИ 6

(2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Накша:

1. Хусусияти ба худ хоси чумлаи мураккаби пайвасти ҳоӢ.
2. Фарқи чумлаи мураккаби пайвасти ҳоӢ аз чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор ва чумлаҳои соддаи феъли ҳоӢ.
3. Муносибатҳои маъноӣ дар байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби ҳоӢ.
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоӢ бо пайвандақҳои пайвасткунанда.
5. Хулосаҳои назарӣ.

Мафҳуми умумӣ

Маъноӣ калимаи ҳоӢ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоӢ. Роли ду зиёда мубтадоҳо дар ин қабил чумлаҳо. Тафриқаҳои асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоӢ аз чумлаҳои пайвасти пайвандақдор ва чумлаҳои соддаи феъли ҳоӢ. Муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои пайвасти ҳоӢ.

Дар забони тоҷикӣ як хели махсуси чумлаҳои мураккаби пайваст маълум аст, ки аз руи сохт ва тарзи ифодаи худ аз ҳелҳои дигари чумлаҳои мураккаби пайваст фарқ мекунад. Онҳо тарзи махсуси таркиббандӣ доранд: қисми аввали чумлаи мураккаб бо шакли гайритасрифӣ феъл – феъли ҳол (сифати феълӣ) ба итмом расида, қисми дуюм бошад, бо феълҳои тасрифӣ ё хабарҳои номи тамом мешавад, яъне агар хабари чумлаи соддаи якум феълӣ бошад, бо феълӣ ҳол ва агар номӣ бошад, ба ҷои бандаки хабарӣ феълҳои "шудан", "будан" дар шакли **буда, шуда** хабари чумлаи соддаи дуюм бо феълҳои тасрифӣ ва ҳиссаҳои номии нутқ меояд. Дар ҳамин вақт дари куча кушода шуда, Рустам амак даромада омад (Раҳим Чалил).

Алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоӢ нисбат ба дигар типҳои чумлаҳои мураккаби пайваст вичтар мебошад. Зичии ин алоқа, пеш аз ҳама, ба воситаи шакли нотамоми хабари чумлаи соддаи якум ва ҳам интонацияи нотамоми қисми якум таъмин мегардад.

Дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвандақҳои пайвасткунанда низ омада метавонанд, ки ин далели барҷастаи чумлаҳои мураккаби пайваст будани онҳо мебошад: Фақат бисёрини дуконҳо баста **ва** дар кучаҳо мардум камтар рафтумад мекарданд (Чалол Иқромӣ). Тирамоҳ ба охир расида **ва** зимистон наздик омада буд (Айни).

ХУСУСИЯТҲОИ СТРУКТУРИИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Ҳар ду ҳиссаи чумлаи мураккаб дорои мубтадо (субъект.) – и алоҳида мебошад : Зимистон рафта ,боронгарии аввали баҳор сар шуда буд (Толис).

Дар ҳар ду ҳиссаҳои чумлаи мураккаб соҳиби аломат як бошад,дар чумлаи соддаи якум худӣ он предмет (шахс) бевосита номбар карда шуда, дар чумлаи соддаи дуум вай ҳамчун субъекти грамматикӣ бо ҷонишинҳо ифода меёбад :**Одина** ӯю бо ин хабар ба назди Восеъ фиристода,**худаш** бо дасташ дар болои деҳи Чорбоғ дидбонӣ карда истодааст (Улуғзода).

Дар ташаккули чумлаҳои мураккаби мазкур унсурҳои дигари грамматикӣю лугавӣ низ хизмат мекунанд.ЧунончиО,дар чумлаи соддаи дуум ҷонишинҳо,зарфҳои ҷонишинӣ,таркибҳои ҷонишинӣ омада, ба мазмуни умумӣ ё чузъҳои чумлаи соддаи якум ишора мекунанд ва бо ҳамин алокаи маъноӣю грамматикӣи байни қисмҳои чумлаи мураккабро таъмин мегардонанд : Доруи у танҳо доруи мушқушак буда,**онҳоро** як каф – як каф дар қоғазпораҳо печонда мондааст (Айнӣ).

Дар ҳиссаи дууми чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада,муносибати маъноӣ ва грамматикӣи байни онҳоро нишон медиҳанд.Аз он чумла Мирзо Назрулло ва Айнӣ 75 чуб таъзир дида,гушт ва пустҳояшон пора – пора шуд (Айнӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий **аъзоҳои умумӣ** меояд,ки ба ҳамаи ҳиссаҳои чумлаи пайвасти ҳолий тааллуқ дорад ва онҳоро муттаҳид мегардонад : Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб,ки мазмунан ба авъзои умумӣ вобаста мебошанд,нисбат ба он характери **чида** пайдо мекунанд :**Рузи сеюми хобидани Дадочон** ҳаво қушода шуда,офтоб баромад (Иқромӣ).

Ифодаи муносибатҳои замон :

а) **муносибати ҳамзамонӣ** :Шабе модари Аҳмад дар хона набуд,айёми тобистон дуда,вақтҳои руиҳавлихобӣ буд (Айнӣ).

Б) **муносибати пайҳамзамонӣ** : Миршаб баъд аз дидани ин фармон писараш – Давронро дар ҷои худ пеши дарвоза гузошта, худ аспашро савор шуда,ба миришабхона рафт (Айнӣ).

Дар қисми дууми чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий унсурҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ,монанди **баъд аз он,баъди як нафас, пасаз ин, баъд аз кадре,сонӣ,пас аз фурсате** ва ғайра омада,пас аз катъ гардидани амалу ҳолати чумлаи соддаи якум содир шудани амалу ҳолати чумлаи соддаи дуумро боз ҳам аниқтар нишон медиҳанд: Дар ин дам дар берун овози гап шунида **шуда,баъд аз кадре** ба хона Дилбар ва Латофат даромада омаданд (Иқромӣ).

ТАРКИБИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз ҷиҳати таркиб асоса ба навъи баста дохил мешаванд, аммо баъзан навъи кушодаи онҳо низ дучор мешаванд. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли бо маъноҳои сабабу натиҷа, ҳилофӣ, киёсӣ, эзоҳӣ типии бастаро ташкил дода, ба маънои шумур ба навъи кушода дохил мешаванд:

а) **навъи баста**: Дар соли 1320 ҳичрӣ дар коллективи мо як талафи бисъёр кало воқеъ шуда, як мусибати бисъёр зуре рӯй дод (Айнӣ).

б) **навъи кушода**: Дар берун мардҳо чамъ шуда, ҳофизҳо суруда деғҳои даҳманӣ мечушиданд (Иқромӣ).

ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОӢ

Таносуби маъноӣю грамматикӣю қисмҳои таркиби чумлаи мураккаби пайвасти ҳоли ҳар хел аст. Ғоҳе он характери шумур ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳоро гирифта, муносибати тасвирий пайдо мекунад, ғоҳ ифодаи он ба воқеияти яқдигар вобаста буда, дар байни чумлаҳои содда муносибатҳои сабабу натиҷа, эзоҳӣ ба амал меоянд, ғоҳ ҳодисаю воқеаҳо ба ҳамдигар муқоисаю монанд карда ё муқобил гузошта мешаванд. Ҳамин тавр дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли муносибатҳои маъноӣю грамматикӣю шумур, сабаб, натиҷа, киёсӣю ҳилофӣ ва эзоҳиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Муносибати шумур: Руз сафед шуда, офтоб баромад (Айнӣ). Заминҳои восеи пахтакорӣ ба охир расида, дарахтҳо пайдо шуданд (Шуқӯҳӣ).

Муносибати сабабу натиҷа: Девори калъа бар болои девораи табиӣ куҳ бино ёфта, як ҳисори баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд (Айнӣ). Восеъ аз нолишҳои пурсузу гудози занак воқеаро фаҳмида, ҷеҳраи аракини офтобхурдааш хира гашт (Улуғзода).

Муносибати киёсӣ: Ҳоло як қисми заминҳо қор карда шуда, як қисмашон ҳамин тавр сабзапуш шуда хоб кардаанд (Иқромӣ). Як қисми аскарони сурх ба кишлок зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи куҳ нигоҳ карда асп ронд (Раҳим Чалил).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи мураккаби пайвасти ҳоли чисту
2. Мафҳуми «ҳоли»-ро эзоҳ диҳед
3. Фарқи чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз чумлаҳои пайвасти пайвандақдор дар чисту
4. Роли мубтадоҳоро бо мисолҳо фаҳмонед
5. Байни чумлаҳои содда қадом муносибатҳои маъноӣ ба вуқӯ меоянд, номбар кунед.

6. Роли пайвандақҳои пайвастунондаро дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли фаҳмонед

Адабиётҳо:

1. Зикриёев Ф. Паратакисис как синтаксическая единица. Душанбе, 1990 саҳ. 48-76
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989 саҳ. 65-68
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2- Синтаксис. Душанбе 1984 саҳ 236-240

МАЪРУЗАИ 7

(2 соат)

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Накша:

1. Маълумоти умумӣ
2. Вазифаи чумлаи мураккаби тобеъ дар забон
3. Тарзи ташкили чумлаи мураккаби тобеъ
4. Чумлаҳои содда ва хусусияти грамматикии онҳо дар чумлаи мураккаби тобеъ
5. Вазифаи сарчумла ва чумлаи пайрав
6. Меъёрҳои асосии муайян намудани ҳелҳои чумлаҳои пайравӣ
7. Пайвандакҳои тобекунандаи асли ва таркибӣ
8. Чумлаи пайрави мубтадо
9. Пайвандакҳои хоси чумлаи пайрави мубтадо
10. Чумлаи пайрави хабар ва хусусияти грамматикии он
11. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Корбасти чумлаҳои мураккаби тобеъ дар ҷараёни инкишофи забони адабии тоҷик. Роли чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ. Таърихи пайвандакҳои тобекунанда. Шартҳои асосии муайян намудани ҳелҳои чумлаҳои пайрав. Пайвандакҳои асли ва таркибӣ. Роли онҳо. Хусусиятҳои грамматикии сарчумла ва чумлаи пайрав. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат. Чумлаи пайрави мубтадо. Чои чумлаи пайрави мубтадо. Чумлаи пайрави хабар ва пайвандаки «ки».

Чумла воҳиди асосии забон аст, зеро фикр бо ёрии он ифода меёбад ва мубодилаи афкор дар байни одамон имконпазир мегардад.

Вобастагии ҳодисаю воқеаҳо ба яқдигар ва муносибатҳои гуногуни мураккаби байни онҳо ба воситаи чумлаҳои мураккаб пурра ва сахт ифода меёбанд. Аз ин ру, мундариҷаи чумлаҳои мураккабро инъикоси ҳодисаю воқеаҳои реалӣ шуморидан мумкин аст. Дар ифодаи чуни муносибатҳо домани имконоти забони тоҷикӣ фарох аст. Вай дар давоми асрҳо сохти грамматикашро такмил дода, шакли қолибҳои зиёд ба вучуд овардааст. Ҳелҳои гуногуни чумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи забони адабии ҳозираи тоҷик ва востаҳои грамматикии фаровон аз ин шаҳодат медиҳад.

Чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб бо ҳамдигар муносибати синтаксисе пайдо карда, аз ҷиҳати сохт ва маънои умумиашон ба яқдигар вобаста мешаванд. Дар ин маврид мазмуни умумии онҳо чумлаи мураккаб ташкил мешавад. Чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ мустаққамии сохторӣ ва маъноӣ пурра нигоҳ дошта, фикри нисбатан тамомшударо ифода карда наметавонанд.

Хануз дар забонҳои форсии қадим ва Авесто ҷумлаҳои мураккаби тобеи зиёде вомехуранд. Алокаи ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла ба воситаи чанд пайвандаки тобеҷунанда ифода ёфтааст. Дар онҳо пайвандакҳои тобеҷунанда вобаста ба сифати феъл чанд маъноро ифода кардаанд. Масалан, як пайвандаки тобеҷунандаи забони Авесто (йаг) маъноҳои замон, сабаб, мақсад, наътиҷа ва ғайраро ифода карда метавонист.

Дар забони форсии миёна пайвандакҳо аз пурсишҷонишин ва суффиксҳо ба вучуд омадаанд. Калима “ яке ” ҳамчун пайвандаки муайянкунанда, “ ка ” ҳамчун пайвандаки замон ва “ ку ” ҳамчун пайвандаки пуркунандакор фармуда мешуд. Дар забони имруза онҳо шакли “ ки ” гирифтаанд.

Дар забони адабии имрузаи тоҷик вазифаи синтаксисии пайвандаки “ ки ” васеъ гардидааст. Бо ёрии он ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ мешаванд.

Дар асоси пайвандаки “ ки ” дигар пайвандакҳои тобеҷунандаи таркибӣ ба вучуд омадаанд. Пайвандакҳои таркибӣ аз руи маъно ва вазифашон хоси ҷумлаҳои пайрав муайян мегардад. (Баъд аз он ки – замон, аз сабаби он ки – сабаб , бо мақсади он ки – мақсад, бо вучуди он ки – хилоф).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша як аз ҷумлаҳои содда ба дигаре тобеъ мегардад. Ҷумлаи соддаи тобеъро ҷумлаи пайрав, ҷумлаи соддаи тобеҷунандаро сарҷумла меноманд.

Ҷумлаҳои пайрав одатан ба яке аз аъзоҳои сарҷумла ё ба гуруҳи аъзоҳои он ва ё ба тамоми мазмуни сарҷумла тобеъ шуда меоянд.

Сарҷумла нисбат ба ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати созмон мустақил бошад ҳам, баъзан бе ҷумлаи пайрав маънои пурра дода наметавонад, ки ин ҳам ба ҳамдигар вобаста будани мазмуни сарҷумла ва ҷумлаи пайравро нишон медиҳад. Маълум шуд, ки имсол роҳбарият хуб кор кардааст.

Таснифоти ҷумлаи мураккаби тобеъизабони адабии тоҷик яке аз масъалаҳои мураккаб ба шумор меравад. Таснифоти анъанавии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба таносуби ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои пайрави ҷумла асос ёфтааст. Лекин ҷумлаҳои пайрав аз аъзоҳои ҷумла фарқ дорад. Агар ҷумлаҳои пайравхусусияти предикативӣ хабар додан дошта бошанд, аъзоҳои ҷумла хусусияти номбаркунӣ доранд.

Роҳҳои дигари таснифоти ҷумлаҳои пайрав пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат мебошанд. Пайвандакҳои гуногун ва калимаҳои ҳамнисбат ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунанд ва бештарини ҷумлаҳои пайрав калимаи таркибҳои ҳамнисбати хос доранд. Аммо танҳо аз руи пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат тасниф кардани ҷумлаҳои пайрав ба талаб ҷавоб намедиҳад.

Чумлаҳои пайравро инчунин аз руи маъно низ тасниф кардан мумкин аст. Масъалаи сермаъноии чумлаҳои пайрав яке аз хусусиятҳои муҳими синтаксиси чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳисоб мешавад. Чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ва ифода баъзан ба ҳамдигар зоҳиран монанд шаванд ҳам, вале аз лиҳози тобишҳои зиёди маъноӣ фарқ мекунанд. Сермаъноии онҳо ба маъноӣ вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда - ва калимаҳои ҳамнисбат ба ифодаи хабар ва мутобикати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ вобаста аст.

Дар таснифоти чумлаҳои пайрави забони адабии тоҷик семантика ва структураи чумлаҳои дохили чумлаи мураккаби тобеъ бояд ба эътибор гирифта шавад.

Хангоми таҳлил ва таснифи чумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандакҳои тобеъкунанда, вазифаи калимаҳои ҳамнисбат, мутобикати шаклҳои феълӣ хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав, тартиби чумла, интонация, муносибатҳои маъноӣ сарчумла ва чумлаи пайрав яқоя ба ҳисоб гирифта мешавад.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чи тавре ки кайд намудем, чумлаҳои пайрав вобаста ба аъзоҳои чумла ифода карда мешаванд. Аъзоҳои чумла мубтадо, хабар, пурқунанда, муайянқунанда ва ҳол (ҳоли тарзи амал, монандӣ, микдору дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, натиҷа, шарт ва ҳилоф) мебошанд, ки чумлаҳои пайрав ба он аъзоҳо монандӣ доранд.

Чумлаи пайрави мубтадо мубтадои сарчумларо, ки бо ҷонишинҳо ифода ёфтаанд, шарҳу эзоҳ медиҳад. Масалан: **Ҳар кас ки байт ёфта натавонист, вай бой додагӣ ҳисоб меёфт** (Айнӣ).

Чумлаи пайрави мубтадо ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои **ҳар кӣ, ҳар кас ки, ҳар он кас ки, ҳар он ки, ки, ҳар чи ки, ҳар он чизе ки** ва ғайра тобеъ мегардад. Масалан:

Ҳар он чизе ки дар бар дорам, аз онӣ ту мешавад (Айнӣ). **Касе ки бештар кӯр мекунад, ҳамон қадар бештар музд мегирад.**

Барои муайян кардани чумлаи пайрави мубтадо инчунин ба мубтадои сарчумла бо саволҳои **кӣ, кихо, чӣ, чихо** муроҷиат кардан мумкин аст.

Ҳар кас ки ба замин меафтад, кушташуда ҳисоб меёфт.

Чумлаи пайрави мубтадо бештар пеш аз сарчумла, пас аз сарчумла ва дар мобайни сарчумла ҷойгир мешавад:

1. ПЕШ АЗ САРЧУМЛА МЕОЯД:

Ҳар кас ақли соф ва хиради комил дошта бошад, худро аз пояи паст ба мартабаи баланд мерасонад (Қалила ва Димна).

2. ДАР МОБАЙНИ САРЧУМЛА МЕОЯД:

Онҳое, ки ту дар Бухоро дидӣ, аз ҳамон чумлаанд (Айнӣ).

3. ПАС АЗ САРЧУМЛА МЕОЯД:

Дар ин маврид чумлаи пайрави мубтадо танҳо бо пайвандаки “ки” тобеъ мешавад:

Ин ҳам маълум аст, ки Чомӣ бо осори Анварӣ маҳз ба туфайли Навоӣ шинос шудааст. Маълум шуд, ки имсол роҳбарият хеле хуб кор кардааст.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Чумлаи пайрави хабар хабари сарчумларо, ки бо чонишинҳои ишоратӣ ва феълҳои ёридиҳанда ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳад. Ягона орзуи Одина ин буд, ки аз музди кор чизе пасандоз карда, ба ватани худ баргардад (Айнӣ).

Чумлаи пайрави хабар пас аз сарчумла омада, танҳо бо ёрии пайвандаки “ки” ва интонация ба сарчумла тобеъ мегардад.

Маслиҳати фондибахш он аст, ки онҳо бояд бисёртар хонанд. Хизмати ба он бечора кардаи онҳо ҳамин буд, ки уро дастгир карда оварда, зада буданд (Айнӣ).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Вазифаи чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забон аз чӣ иборату
2. Холати чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои тобеъро гуед
3. Вазифаи пайвандакҳои тобеъкунандаро баён кунед
4. Сарчумла ва чумлаи пайрав чӣ гуна хусусиятҳо доранду
5. Меъёрҳои асосии муайян намудани сарчумла ва чумлаи пайравро гуед
6. Чумлаи пайрави мубтадо чисту
7. Чумлаи пайрави хабар чисту
8. Хулосаатонро оид ба мавзӯ баён намоед

Адабиётҳо:

1. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981 саҳ. 3-12
2. Атобуллоев С. Чумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1978.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. Душанбе 1989 саҳ. 68-84

МАЪРУЗАИ 8
(2 СОАТ)

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА
ВА ПУРКУНАНДА

Накша:

1. Хусусиятҳои ба худ хоси чумлаи пайрави муайянкунанда
2. Аъзоҳои гуногуни сарчумларо тавзеҳ додани чумлаи пайрави муайянкунанда
3. Калима ва аломатҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави муайянкунанда
4. Вазифаи аломати номуайянии «е» дар таркиби сарчумлаи чумлаҳои пайрави муайянкунанда
5. Чои чумлаи пайрави муайянкунанда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ
6. Воситаҳои грамматикӣ дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда ва пуркунанда
7. Хусусиятҳои хоси чумлаи пайрави пуркунанда
8. Чои чумлаи пайрави пуркунанда
9. Хулосаҳои назари

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави муайянкунанда ва хусусиятҳои грамматикӣ он. Мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол ва ҳелҳои ҳолро тавзеҳ додани чумлаи пайрави муайянкунанда. Чои чумлаи пайрави муайянкунанда дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ. Чумлаи пайрави пуркунанда. Воситаҳои грамматикӣ. Пуркунанда ва хабари сарчумларо тавзеҳ додани чумлаи пайрави пуркунанда. Чои чумлаи пайрави пуркунанда.

Чумлаи пайраве, ки яке аз аъзоҳои сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави муайянкунанда меноманд. Чумлаи пайрави муайянкунанда ба сарчумла бо ёрии пайвандаки “ки” тобеъ мегардад. Масалан: Аробаҳое, ки борашон ғалла буд, ба дари анбори хочагии чамъоварӣ қатор гардидаанд (Айний).

Чумлаи пайрави муайянкунанда ба тамоми аъзоҳои сарчумла тобеъ мегардад:

1. БА МУБТАДОИ САРЧУМЛА: Аспҳое, ки се руз боз руи сериро надида, аз пой мондаанд, барои аз лой кашида баровардани саворони худ қор намеоянд.

2. БА МУАЙЯНКУНАНДА: Садои машинае, ки ба воситаи наи ғафсу дарози резинӣ ба гилкорон реглоӣ дода истода буд, ба ашроф паҳн шуда аз теппа акси садо мегирифт.

3. БА ПУРКУНАДА: Як зани фаранчинок ба тағи дар омада касеро, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буд, имо карда ба берун барвард (Айний).

4. БА ҲОЛ ВА ҲЕЛҲОИ ОН:

А) ба холи замон : Дар аввалҳои моҳи сентябр,ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад,падарам писари калони Устохоча – Саидакбархочаро бо акаам ба Бухоро бурда монда омад (Айнӣ).

Б) ба холи монандӣ :Дудхое,ки аз оташхонаи трактор мебаромаданд,монанди мохичаҳои хокистарранг ,ки дар баҳри васеи шаффоф сайр кард гарданд,дар ҳавои соф шино мекарданд (Айнӣ).

В) ба холи макон :Рузе аз рузҳо бо он дустам дар лаби ҳавзи Девонбегии шаҳри Бухоро,ки ягона сайргоҳи он шаҳр буд,саёҳат карда мегаштем (Айнӣ).

5. БА ХАБАРИ САРЧУМЛА : Ин ҳамон мактаб буд,ки мо аз чиҳати нағз ба роҳ монда шудани корҳои таълим ва тарбия санҷида будем.Дар ҳақиқат ҳам, ин об ҳамон обест,ки аз мағзи сангпороҳои куҳ софкорӣ ёфта баромадааст (айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Чумлаи пайраве, ки пуркунанда ва ё хабари сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад,чумлаи пайрави пуркунанда меноманд.Чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла асосан бо ёрии пайвандаки тобеъкунандаи “ ки ” тобеъ мегардад.Лекин баъзан пайвандакҳои аз ин ки дар бораи ин ки, дар бораи он ки, дар хусуси он ки, дар хусуси ин ки , аз он ки ва ғайра тобеъ мешавад: Падарам ба тағоям фармуд,ки шохҳои дарахтони бед,сафедор,тут ва гучумро бурида як қисми он шохҳоро ба назди боғи девордор кашонад (Айнӣ).

Чумлаи пайрави пуркунанда ба саволҳои **чиру**,аз **чиу**, **киро** **у**, аз **киу**, **дар бораи ки у**, **дар бораи чиу**,**дар хусуси киу**, **дар хусуси чиу** ҷавоб мешавад.

Чумлаи пайрави пуркунанда вобаста ба ифодаи хабари пуркунандаи сарчумла ду хел мешавад.

1.Чумлаи пайрави пуркунандае,ки пуркунандаи бевоситаи сарчумларо эзоҳ медиҳад:

Соҳибкор пурсид,ки ман аз кучо омадам (Муҳаммадиев).Ман ҳаминро ҳам фаҳмидам,ки у ба ояндаи хубе умедвории кавме доштааст (Айнӣ).

2.Чумлаи пайрави пуркунанда,ки пуркунандаи бавоситаи сарчумларо эзоҳ медиҳад :

Дар бораи он ки ба сари болини кампири бенаво ва бекас рафтанд,аз холи у хабар гирифтанд лозим аст (Айнӣ).

Чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла ва пас аз сарчумла **ҷойтир** мешавад:

1.ПЕШ АЗ САРЧУМЛА :Аз хусуси он ки ҳозир ҳам ақлу ҳуши онҳо аз ақлу ҳуши мо расотар аст,ман ба шумо гап наметанам (Ҳаким Карим).

2. ПАС АЗ САРЧУМЛА : Ман дидам, ки вай фикри ба роҳ даромадан надорад. Мегуянд, ки ҳучуми рег то деҳаи Саида ва кӯғони Вардонзех расидааст.

МАЪРУЗАИ 9
(2 соат)
МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ЧУМЛАИ
ПАЙРАВИ ҲОЛ

Н а к ш а :

1. Хусусиятҳои грамматикӣи ҷумлаҳои пайрави ҳол
2. Қорбасти ҷумлаҳои пайрави ҳол ва доираи истеъмоли онҳо дар забони адабии муосири тоҷик
3. Вазифаи пайвандаҳои серистеъмоли тобеъкунандаи таркиби дар ҷумлаҳои пайрави ҳол
4. Хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол
5. Ҷумлаи пайрави тарзи амал
6. Пайвандаҳои махсуси ҷумлаҳои пайрави тарзи амал
7. Вазифаи калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал
8. Ҷои ҷумлаи пайрави тарзи амал дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
9. Ҷумлаи пайрави микдору дарача ва хусусиятҳои грамматикӣи он
10. Пайвандаҳои ҷумлаи пайрави микдору дарача
11. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар ҷумлаи пайрави микдору дарача
12. Ҷои ҷумлаи пайрави микдору дарача

Мафҳуми асосӣ

Ҷумлаҳои пайрави ҳол ва хусусияти грамматикӣи онҳо. Пайвандаҳои таркибӣ дар ҷумлаҳои пайрави ҳол. Хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол аз руи маъно: пайрави тарзи амал, микдору дарача, монандӣ, сабаб, мақсад, замон, макон, натиҷа, шарт ва ҳилоф. Доираи истеъмоли ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии тоҷик. Ҷумлаи пайрави тарзи амал. Пайвандаҳои ҷумлаи тарзи амал. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат. Ҷои ҷумлаи пайрави тарзи амал. Ҷумлаи пайрави микдору дарача. Воситаҳои грамматикӣ дар ҷумлаи пайрави микдору дарача.

Маълум аст, ки ҷумлаҳои пайрави ҳол аз руи маъно ва вазифаҳои синтаксисиашон гуруҳи алоҳида ва ҳеле калони ҷумлаҳои пайравро ташкил медиҳанд. Дар ҷумлаҳои пайрави ҳол ҷиҳатҳои умумӣ ва фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави ҳол равшан ва пурра

ифода гардидаанд. Агар пайвандакҳо дар чумлаҳои пайрави сабаб ва хилоф роли асосӣ бозанд, дар чумлаи пайрави шарт мутобиқати шаклҳои феълӣ –хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав аҳамияти калон дорад.

Чумлаи пайрави ҳол аз руи ифодаи маъно бо пайрави тарзи амал, микдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, нагича, макон, замон, шарт ва хилоф ҷудо мешаванд. Тавзеҳи ҳар яки онҳо мувофиқи мақсад аст.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗИ АМАЛ

Чумлаи пайраве, ки тарзу тарихи иҷро гардидани амали сарчумларо эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави тарзи амал меноманд.

Чумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои тобеъкунандаи **ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, дар ҳолате ки, бе ин ки, бе он ки, гуё ки, мисли ин ки, мисли он ки** ва ғайра тобеъ мешавад. Масалан:

Дар ариза рафти корро, ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштем, шарҳ додам. (Айнӣ). Раис ва миршаб, ба тавре ки факат дуяшон мешуниданд, дар ҷӣ борае ба гуфтугу дароманд (Улуғзода).

1. Чумлаи пайрави тарзи амал ба хабар ва ё таркиби хабари сарчумларо шарҳ медиҳад.

Ў, уар ҳолате ки оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, бо ман нигариста аз чояш хест (Айнӣ).

2. Чумлаи пайрави тарзи амал ба калимаҳои ҳамнисбат тобеъ мешавад:

Онҳо ба ҳамдигар ба тарзе нигоҳ мекарданд, ки маънии он ба ҳар ду фаҳмо буд (Раҳим Чалил).

Чумлаи пайрави тарзи амал пеш аз сарчумла, дар мобайн ва пас аз сарчумла ҷойгир мешаванд.

1. ПЕШ АЗ САРЧУМЛА: Дар ҳолате ки худам дастамро баоби хунук намезадам, ғуломон, ятимон, ҷупонон ва чоряккорони уро ҳар барин кор мефармудам (Айнӣ).

2. ДАР МОБАЙНИ САРЧУМЛА: Хола аз роҳча кадам монда, бе он ки овозе барорад, рост ба тағи айвон рафт.

3. ПАС АЗ САРЧУМЛА: Ман даррав чашмонамро бо остинам пок карда худро **ҷунон** нишон додам, ки аз калтаки хурдагиам парво надорам.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МИКДОРУ ДАРАҶА

Чумлаи пайраве, ки микдор андоза ва дараҷаи иҷро гардидани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави микдору дараҷа меноманд.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои **ки, ба дараҷае ки, то ба дараҷае ки, ба микдоре ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, то ба ҳадде ки, ба қадре ки, ҳар қадар ки** ва ғайра тобеъ мегардад. Масалан:

Як қисми бандиёи кушташавандаро дар ҳамин "реғхона", ба кадре ки ҷо, гунҷоиш меод, андохтанд (Айний).

Чумлаи пайрави микдору дарача одатан тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

1. Миршаб ба тарафи дарвозаи арк нигоҳ карда, ба дарачае ки қариб буд сараш ба замин расад, ҳам шуда се бор таъзим кард (Айний).

2. Чумлаи пайрави микдору дарача ба калимаҳои ҳамнисбати сарчумла тобеш мешаванд:

Ҳаво чунон шаффоф буд, ки роҳи калон бо дарахтони дар ду канораш қатор саф кашида то дур намоён буд (Улуғзода). Аҳмад ба дарачае зад, ки аз ҷоҳои чубрасида хун шорида чубро рангин кард (Айний).

Чумлаи пайрави микдору дарача пеш аз сарчумла, пас аз сарчумла ва дар мобайни сарчумла ҷойгир мешавад:

1. ПЕШ АЗ САРЧУМЛА : Ҳар қалар ки ғоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачинон ҳамон қадар зиёд мегардид (Айний).

2. ДАР МОБАЙНИ САРЧУМЛА : Онҳо душманро, ба андозае ки дигар сар бардошта натавонад, мезаданд ва маҳв мекарданд (Айний).

3. ПАС АЗ САРЧУМЛА : у чаву бедаро ба кадре талаб кард, ки дар як сол ба як асп расад (Айний). То пур шудани истакон канд меандозам, ба ҳаде ки ҷояш рехта меравад.. (Айний)

Савлҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои пайрави ҳол ҷӣ гуна хусусият доранду
2. Хелҳои чумлаҳои пайрави ҳолро гуед
3. Чумлаи пайрави тарзи амал чисту
4. Пайвандакҳои чумлаи пайрави тарзи амалро номбар кунед
5. Чумлаи пайрави тарзи амал қадом аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳаду
6. Ҷои чумлаи пайрави тарзи амалро гуед ва мисолҳо оред
7. Чумлаи пайрави микдори дарача чисту
8. Пайвандакҳои чумлаи пайрави микдору дарачаро номбар кунед
9. Чумлаи пайрави микдору дарача ва ҷои онро гуед

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. Душанбе 1989 саҳ. 119-121
2. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеш дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981 саҳ 76-93
3. Ниёзмӯхаммедов Б. Ва Ш. Рустамов. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1968 саҳ 26-38

МАЪРУЗАИ 10

(2 соат)

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДӢ, ЗАМОН, МАКОН, НАТИЧА

Накша:

1. Чумлаи пайрави монандӣ
2. Пайвандакҳои махсуси чумлаи пайрави монандӣ
3. Ҷои чумлаи пайрави монандӣ
4. Чумлаи пайрави замон ва пайвандакҳои ҳоси он
5. Чумлаи пайрави макон ва хусусиятҳои махсуси грамматикӣ он
6. Пайвандакҳои чумлаи пайрави макон
7. Ҷои чумлаи пайрави макон
8. Чумлаи пайрави натиҷа
9. Хусусиятҳои грамматикӣ чумлаи пайрави натиҷа
10. Ҷои чумлаи пайрави натиҷа

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави монандӣ ва пайвандакҳои махсуси он. Калимаҳои ҳамнишбат. Аъзоҳои сарчумларо тавзеҳ додани чумлаи пайрави монандӣ. Ҷои чумлаи пайрави монандӣ. Чумлаи пайрави замон. Пайвандакҳои ҳоси чумлаи пайрави замон. Чумлаи пайрави макон ва пайвандакҳои он. Калимаҳои ҳамнишбат ба чумлаҳои пайрави макон. Ҷои чумлаи пайрави макон. Чумлаи пайрави натиҷа ва хусусиятҳои грамматикӣ он.

Чумлаи пайраве, ки амали сарчумларо ба тарки монандкунӣ, киёс, муҳокима шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ. Меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, мисли он ки, мисли ин ки, монанди он ки, монанди ин ки, чунон ки, ба монанди он ки, ба монанди ин ки, ҳамчунон ки, гуё ки, ба тарзе ки, ки гуё, гуё ин ки, ба тавре ки, ба тарике ки, чи тавре ки, чи навъ ки ва ғайра тобеъ мешавад. Масалан : Борон, чунон ки аз чандин ҳазор сатил ба яқбора мерехта бошад, бошиддат меборид (Айни).

1. Чумлаи пайрави монандӣ одатан тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад. Масалан :

Соҳибхона, монанди он ки танҳо бошад, ба кори таълиф машғулӣ мекард.

2. Чумлаи пайрави монандӣ бар эзоҳи калимаю таркибҳои хамнисбат меояд. Масалан:

Бибиюиша худро ба Ибод чунон вонамуд кард, ки гуё то ҳол Одинаро ба хонаи хучаинаш рафта мепиндошт (Айни).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Чумлаи пайраве, ки вақту ҳангоми иҷро шудан ё нашудани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави замон меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, вақте ки, ҳангоме ки, даме ки, чун, чу, пеш аз он ки, пас аз он ки, ҳамин ки, баробари ин ки, баробари он ки ва ғайраҳо тобеъ мегардад. Масалан: вақте ки Азизхон ду-се руз бедарак шуда мерафт, ҷураҳояш уро ба хонаҳои хешовандони худ мебурданд. (С. Улуғзода. субҳи ҷавонии мо). Ҳамин ки вай аз хона баромад куҷо баруи палоси айвон худро партофт (С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави замон бар эзоҳи чунин аъзоҳои сарчумла меояд:

А) Тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад. Чун аз дарвоза баромадам, Кутбия дар роҳрав ба ман ру ба ру омад (С. Айни. Еддоштҳо).

Б) Ба калимаю таркибҳои хамнисбат тобеъ шуда, онро эзоҳ медиҳад. Вақте мо ба болои купрук расидем, ки кишти ба соҳил наздик шуда буд (Ҳасан Ирфон).

Чумлаи пайрави замон дар таркиби чумлаҳои мураккабӣ тобеъ ба тариқи зайл ҷойгир мешавад

А) Пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад. Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар паи бозию шуҳи афтода аз парвариши молҳо бисер бепарво шуда рафтанд (С. Айни. Дохунда).

Б) Дар мобайни сарчумла меояд. Домулло, дар вақте ки ҷашмони худро нимпуш карда, хомуш истода хат менавишт, ришаш ба ман хеле ачиб менамуд (С. Айни. Мактаби кӯҳна).

В) Пас аз сарчумла меояд. Ду таноби боқимондашро ҳам ғурухта писарамро туй мекунам ғуфта истода будам, ки он конун ва низом баромад (С. Айни. Гуломон).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайраве ки ҷой, макон ва мавқеи иҷро гардидани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави макон меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, ҷое ки, аз ҷое ки, ба ҷое ки, дар ҷое ки, хар кучо ки, ба хар ҷое ки ва амсоли инҳо тобеъ мешавад ва ба совлҳои кучо, аз кучо, дар кучо, то кучо, ба кучо ва ғайра ҷавоб мешавад.

Масалан: Хар ҷо ки илму дониш бошад, он ҷо манзили ман аст (С. Улуғзода. Ибни Сино). Он маблағро, ба ҷое ки худаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳаш бурда мондам (С. Айни. Марги судхур).

Чумлаи пайрави макон тамоми мазмуни сарчумла ва инчунин калимаю таркибҳои хамнисбатро тавзеҳ медиҳад.

А) Тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад: Дар ҷое ки зулму ситам ҳаст, он ҷо хароб мешавад (С. Айни Гуломон).

Б) Ба калима ва таркибҳои хамнисбат тобеъ шуда, онҳоро эзоҳ медиҳад: Пахта дар ҷое меруяд, ки дар он ҷо ба қадри кифоя обу гарми бошад (С. Айни.).

- Чумлаи пайрави макон дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ ба тарки зайл ҷойгир мешавад:

1. Пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад: Дар ҷое ки интизом ҳаст, он ҷо қор пеш меравад (Аз рузнома).

2. Дар мобайни сарчумла меояд: Бой ба даруни арқ, дар ҷое ки ба саломии амир омадагон ва дигар аҳли хочат нишаста интизори мекашиданд, хозир буд (С. Улугзода).

11. Пас аз сарчумла меояд: Сайёра моро ба ҷое овард, ки як гуруҳ меҳмонон дар атрофи миз нишаста, сухбат мекарданд (Ф. Мухаммадиев).

Чумлаи пайрави натиҷа

Чумлаи пайраве, ки натиҷа ё ҳулосаи фикри дар сарчумла ифодашударо ифода мекунад, чумлаи пайрави натиҷа меноманд. Ин чумлаи пайрав ба сарчумла танҳо бо пайвандаки тобеъкунандаи «ки» тобеъ мегардад. Масалан:

Як табассуми латиф, бачагона ва маъсумона дар руи у шукуфт, ки уро боз ҳам зеботар гардонд (Р. Чалил). Ба манқал ва сандалиҳо уду анбар месухтанд, ки хама ҷо муаттар мегашт (Ч. Икромӣ). Духтари оташ).

Чумлаи пайрави натиҷа ҳамеша пас аз сарчумла омада, тамоми мазмуни сарчумларо эзоҳ медиҳад: Ин вақт аз қафои хавлиамон машинаи борқаш гузашт, ки садои вай ҳамаро ларзонду ҳоби маро гурезонд (Р. Чалил .Шуроб).

Баъзан барои қувват додани маънои натиҷа дар таркиби чумлаи пайрав пас аз пайвандаки «ки» таркибҳои дар натиҷа, бинобар ин қорбаст мешавад. Масалан, Рузе ба ман бо Нурмухаммадад сухбати дурудароз қардан рост омад, ки дар натиҷа бо он мувоҳиса ман ҳақиқати аҳволи он онларо пурра фаҳмида гирифтам (С. Айни. Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша пас аз сарчумла воқеъ мегардад. Масалан, Зоҳиран, ин маслиҳати мулло Барот ба усто Мухтор маъқул афтод, ки ҷеҳраи ғамгини у каме қушода шуда, чинҳои абрувонаш як андоза барҳам хурданд (Ф. Ниёзи Духтари ҳамсоя).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи пайрави монанди чисту
2. Пайвандакҳои чумлаи пайрави монандиро номбар кунед ва як чумлаи пайрави монанди созед.
3. Ҷои чумлаи пайрави монандиро фаҳмонед.

4. Чумлаи пайрави замон чисту
5. Пайвандакҳои чумлаи пайрави замонро номбар кунед
6. Чумлаи пайрави замон ба кадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мешаванду
7. Чои чумлаи пайрави замон дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ чи нафъ асту
8. Чумлаи пайрави макон чисту
9. Калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаҳои пайрави макон чи гуна вазифаро адо мекунанд, фахмонед
10. Чумлаи пайрави макон ба кадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мешавад?
11. Чумлаи пайрави натиҷа чисту
12. Хусусияти ба худ хоси чумлаи пайрави натиҷаро бо мисолҳо фахмонед.

А Д А Б И Ё Т Х О:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989 саҳ. 129-138
2. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981 саҳ. 100-130
3. Забони адабии ҳозиари тоҷик. Душанбе, 1984 саҳ. 265-270
4. Б.Ниёзмӯҳаммадов Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1968. саҳ. 86-90

МАЪРУЗАИ 11

(2 соат)

Чумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад

Накша:

1. Чумлаи пайрави сабаб ва хусусиятҳои синтаксисии он
2. Пайвандакҳои ҳоси чумлаи пайрави сабаб
3. Тамоми мазмуни сарчумла ва калимаҳои ҳамнисбатро тавзеҳ додани ин чумлаи пайрав
4. Чои чумлаи пайрави сабаб
5. Чумлаи пайрави мақсад ва пайвандакҳои он
6. Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мақсад
7. Чои чумлаи пайрави мақсад

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави сабаб ва хусусиятҳои он. Пайвандакҳои тобеъкунанда. Чои чумлаи пайрави сабаб. Чумлаи пайрави мақсад ва тобишҳои маъноии он. Шаклан мутобиқат намудани чумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад.

Чумлаи пайрави сабаб

Чумлаи пайраве, ки сабаби иҷро шудан ё нашудани амали сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави сабаб меноманд.

Чумлаи пайрави сабаб ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунанда аз сабаби ин ки, аз сабаби он ки, чунки, чун, зеро ки, азбаски, модомеки, бинобар ин ки, аз он ки, ба сабаби ин ки, ба сабаби он ки, чаро ки ва ғайраҳо тобеъ мешавад. Барои муайян намудани чумлаи пайрави сабаб ба сарчумла бо саволҳои «барои чию», «чарою», «аз чи сабабу» ва амсоли инҳо мурочиат кардан мумкин аст. Масалан: Ин хабар моро бисёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омухта шуда будам. (С.Айни Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави сабаб бар эзоҳи тамоми мазмуни сарчумла ва калимаҳои ҳамнисбат меояд:

А) бар эзоҳи тамоми мазмуни сарчумла: ман тарсида кадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро оворагард ё дузд гумон карда будам. (С.Улуғзода Субҳи чавонии мо).

Б) бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат: Хадича барои он ба берун баромада натавонист, ки беист борон бошидлат меборид. (С.Айни Кулліёт).

Чумлаи пайрави сабаб дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ чунин чойгир мешаванд:

1. Пеш аз сарчумла меоянд: Азбаски вай муҳандис буд, нозуқиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд. (С.Айни Ёддоштҳо)
2. Дар мобайни сарчумла меояд: Муйсафед, ки ба таклифи худаш чавоби катъи гирифта натавонист, бори ғамаш аз аввала

зиёдтар шуда, бо кавоки овезон аз чойхона баромада рафт.
(А.Дехотӣ Асарҳои мунтахаб)

3. Пас аз сарчумла меояд: Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеч кас бо ин роҳ намеояд, зеро ин ягона роҳ ба кишлоки Гулистон аст.
(Ч.Икромӣ Шодӣ).

Чумлаи пайрави максад

Чумлаи пайраве, ки максади и ҷро гардидани амали сарчумларо ифода менамояд, чумлаи пайрави максад меноманд

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандаҳои тобеъкунандаи ки, барои он ки, барои ин ки, то, то ки, то ин ки, бо максади ин ки, бо максади он ки, чунон ки, барои хамин ки, барои хамон ки, ба умеди ин ки, аз баҳри он ки, ба нияти ин ки, ба нияти он ки ва амсоли инҳо тобеъ мешавад. Барои муайян намудани чумлаи пайрави максад ба сарчумла бо саволҳои барои чи, чаро, бо чи максад ва ғайра мурочиат бояд кард. Масалан: Вай дар шаҳр кор мечуст, то музде пайдо намуда, руз гузаронад (аз рузнома). Барои он ки руш ба руи пирамард наафтад, ба хоначаи майдае даромада ба қоре машғул шуд (аз рузномаи Овозми тоҷик).

Чумлаи пайрави максад асосан ба тамоми мазмуни сарчумла ва сониян ба калима ва таркибҳои хамнисбат тобеъ мегардад:

- А) Ба тамоми мазмуни сарчумла:

Шоди ҷубдастаашро ба даст гирифта, дар канори киштзор мегашт, ки мабодо рама ба даруни кишти мардум надарояд (С. Айни Ятим).

- Б) Бар эзохи калимаҳои хамнисбат меояд: Ин хона барои он сохта шуда буд, ки мехмонони аз роҳи дур омадаги бемалол дам гирифта раванд (С. Айни Ёддошҳо).

Чумлаи пайрави максад низ пеш аз пас аз ва дар мобайни сарчумла ҷойгир мешавад.

1. Пеш аз сарчумла меояд: Барои он ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба курпа печонда бесадо мегиристам. (С. Улугзода. Субҳи ҷавонии мо).
2. Дар мобайни сарчумла: Чура, бо максади он ки ба саволҳои марди савора ҷавобҳои равшан диғҳад, аввалан хуб фикру мулоҳиза мекард. (Р. Чалил).
3. Пас аз сарчумла меояд: Хамон саисро ҳамроҳ мегирем, то ки дар роҳ ба аспҳоямон дуруст нигоҳубин кунад. (С. Айни Пуломон).

Саволҳои барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи пайрави сабаб чисту
2. Пайвандаҳои чумлаи пайрави сабабро гуед
3. Чои чумлаҳои пайрави сабаб ҷи навъ аст
4. Чумлаи пайрави максад чисту
5. Чумлаи пайрави максад қадом аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳад
6. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави максадро номбар кунед

Адабиётҳо:

1. Рустамов Ш. Чумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозири тоҷик.-Душанбе 1968
2. Тоҷиев Д.Т. чумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозири тоҷик. Душанбе 1981 сах. 100-1222
3. Забони адабии ҳозири тоҷик. Қисми 2. Душанбе 1984 сах. 270-273

МАЪРУЗАИ 12

(2 соат)

Чумлаҳои пайрави шарт ва хилоф

Накша:

1. Чумлаи пайрави шарт ва пайвандакҳои тобеъкунандаи он
2. Калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави шарт
3. Чои чумлаи пайрави шарт
4. Чумлаи пайрави хилоф ва хусусиятҳои грамматикӣ ва синтаксисии он
5. Пайвандакҳои хоси чумлаи пайрави хилоф
6. Чои чумлаи пайрави хилоф

Мафҳуми асосӣ

Чумлаи пайрави шарт ва муносибати он бо сарчумла. Воситаҳои грамматикӣ. Вазифаи калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави шарт. Чои чумлаи пайрави шарт. Чумлаи пайрави хилоф ва пайвандакҳои тобеъкунандаи хилофӣ.

Чумлаи пайрави шарт

Чумлаи пайраве, ки шартӣ иҷроӣ амали сарчумларо нишон медиҳад, ё иҷроӣ амали сарчумларо ба ягон шарт вобаста мекунад, чумлаи пайрави шарт меноманд.

Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, агар, агар ки, гар, ар, ба шарте ки, модоме ки, вақте ки, чун, ба шартӣ ин ки, ба шартӣ он ки ва амсоли инҳо тобеъ мегардад ва ба саволҳои ба қадом шарт, ба шартӣ чи ва ғайра ҷавоб хоҳад шуд. Масалан:

Агар он турки шерози ба даст орад дили моро,

Ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро.

Хофизӣ Шерозӣ

Агар аз Сари Чӯй баромада, аз даруни қухсор ба Қургонтеппа ғарбӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дарай Нихон меафтад (С. Айни Доҳанда).

Чумлаи пайрави шарт одатан тамоми мазмуни сарчумларо эҳзо медиҳад, баъзан бар эҳзои калима ва таркибҳои ҳамнисбати сарчумла низ хоҳад омад. Масалан:

А) Бар эҳзои тамоми мазмуни сарчумла: Агар ман ярок мебошам, чанде аз он сагонро қушта, баъд аз он ба даст меафтадам (С. Айни Қуллӣёт).

Б) Бар эҳзои калимаҳои ҳамнисбат меояд: Хукми ҳоким ба шарте раво аст, ки аз шариат берун набарояд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайравӣ шарт дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъӣ ҷойҳои гуногун дорад:

1. Пеш аз сарчумла меояд ва тамоми мазмуни сарчумларо таъхир медиҳад: Дар сурате ки амлоқдор ним таноб гуфта менависад, пайқол- пайқол қишқоқӣ уро « ин посираи оқсаққол » гуфта партофта меравад (С. Айни. Қуллӣёт).
2. Дар мобайни сарчумла меояд: Соҳиби хона, то вақте ки ба воситаи бобо он сагонро розӣ накунад, саиси дигаре дар он ҷо қор намекард (С. Айни. Ёддоштҳо)

3. Пас аз сарчумла меояд: Вай аз ин рохаш барнамегардад ба шарте ки дигарон ба у ёри расонанд(Р.Чалил).

4.

Чумлаи пайрави хилоф

Чумлаи пайраве, ки ба ичрои амали сарчумла мамониат мекунад, ё мухлифи фикри он мебошад, вале амали сарчумла ичро мешавад ва фикри он тасдиқ мегардад, чумлаи пайрави хилоф меноманд.

Чумлаи пайрави хилоф ба сарчумла бо ёри пайвандакҳои ки, хам, агарчи, харчанд, харчанд ки, агарчанд, агарчанде ки, бо вучуди ин ки, бо вучуди он ки, сарфи назар аз он ки, қатъи назар аз он ки, ба чои он ки, ба чои ин ки, дар ивази ин ки, дар ивази он ки, бо он ки ва амсоли инҳо тобеъ мешавад. Масалан Ятим баъд аз дидани ин аломат гуфтугузори худро бо Норбиби давом кунонида истода бошад хам, чашми худро аз дарё намеканд(С.Айни Ятим).

Чумлаи пайрави хилоф одатан бар эзохи тамоми мазмуни сарчумла меояд: Агарчи барфҳои камарҳои кӯх аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба чои барфи сафед гиёҳҳои кабуд руида буданд, қуллаҳои кӯх хануз қулоҳи сафеди худро аз сар бадар накарда буданд(С.Айни. Одина). У агарчи нармак-нармак пой мениход, ба суи қулбаи худ монанди мурғи аз қафас озодшуда париди мерафт(Р.Чалил. Шуроб).

Чумлаи пайрави хитлоф бо пайвандакҳои гуногун ба сарчумла тобеъ мегардад ва тамоми мазмуни сарчумларо тавзеҳ медиҳад. Масалан: Агарчанде ки он вақт ман дар дигар ҷо будам ва онро дидаам, боз як бори дигар нияти дидан дорам.(Р.Чалил).

Чумлаи пайрави хилоф дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ ҷойҳои гуногун дорад:

1. Пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад: Харчанд ки гапаш хеле дурушт буд, вале аз он буи навозиш меомад(Хаким Карим).
2. Дар мобайни сарчумла меояд: Уқоб, дар ивази ин ки ба фарёди модари меҳрубон шафқат намояд, харгӯшбачагонро пора-пора қард(Хаким Карим).
3. Пас аз сарчумла ҷойгир мешавад: Нурали ба осийву обҷувозсози муқобил баромаданро лозим, намедонист, гарчанде ки ин сохтмонро зарур ҳисоб намекард(Сотим Улуғзода Навобод).

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. Чумлаи пайрави шарт қисту
2. Пайвандакҳои тобеъкунандаи чумлаи пайрави шартро номбар кунед
3. Чои чумлаи пайрави шартро гуед ва мисолҳо оред.
4. Чумлаи пайрави шарт ба қадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мегардад
5. Чумлаи пайрави хилоф ва ҳусусияти грамматикӣ онро фаҳмонед

6. Воситаҳои грамматики дар ҷумлаҳои пайрави хилоф кадомҳоянд
7. Чои ҷумлаи пайрави хилофро бо мисолҳо фаҳмонед.

АДАБИЁТҲО:

1. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии ҳозири тоҷик.- Душанбе, 1981, саҳ 158-175
2. Грамматикаи забони адабии ҳозири тоҷик. Қисми 3.- Душанбе, 1989, саҳ.138-150
3. Забони адабии ҳозири тоҷик. Қисми 2 . - Душанбе, 1984, саҳ.273-276

Маърузаи 13
(2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Накша :

1. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ва вазифаи онҳо дар матн
2. Чумлаҳои сертаркиби пайваст ва хусусиятҳои грамматикӣ онҳо
3. Чумлаҳои сертаркиби тобеъ ва хелҳои он: хампайрав, хампайрави чида, гайричида, дарача ва қолибҳои гуногуни синтаксис
4. Хусусиятҳои ба худ ҳосилчумлаҳои чумлаҳои мураккаби сертаркиб
5. Ақидаҳои назари оиди чумлаҳои мураккаби сертаркиб
6. Хулосаҳо

Мафҳуми умумӣ

Маълумоти умумӣ дар хусуси чумлаҳои сертаркиб. Чумлаҳои сертаркиби пайваст. Тобишҳои маъноии якхела ва хархела дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб. Чумлаҳои сертаркиби тобеъ. Сертаркиби тобеи хампайрав, чида ва гайричида. Чумлаҳои сертаркиби дарача ё паёпай. Чумлаҳои сертаркиби қолабҳои гуногундошта. Хусусиятҳои ҳосилчумлаҳои мураккаби сертаркиб.

ПАЙРАВИ ЧИДА ВА □АЙРИЧИДА

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби тобеи мавҷуданд, ки онҳо аз се ва ё зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфтаанд. Ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб меноманд.

Дар забоншиносии тоҷик дар хусуси чумлаҳои тобеи сертаркиб мақолаҳои рисолаҳои илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҷунончи, дар рисолаи илмӣ Д.Т.Тоҷиев « Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1981), Д.Т.Тоҷиев « Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба » (Душанбе, 1966), Ш.Рустамов « Чумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1968), С.Атоббуллоев « Чумлаи пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1975), М.Набиев « чумлаҳои пайрави дарача дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб » (журнали « Мақтаби советӣ », 1981, №2), инчунин дар китобҳои дарсии « Грамматикаи забони тоҷикӣ, Синтаксис », (Душанбе, 1963), « Забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1970), « Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик » (Душанбе, 1989) ва гайра оид ба ин мавзу маълумоти мукаммал метавон пайдо кард.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки бо якҷанд чумлаи пайрав омадаанд, аз руи сохт чумлаҳои соддаеро ба хоғир меоранд, ки дар

таркиби онҳо на факат як аъзои пайрав ягон сараъзоро эзоҳ медиҳад, балки якчанд аъзои пайрав яке аз сараъзоҳоро эзоҳ додааст, ё ки аъзои пайрави чумла аъзои пайрави дигари онро таъин мекунад ва ё аъзоҳои пайрави чумлаи содда чида мешаванд.

Одатан, дар забони тоҷикӣ чумлаҳои мураккаби тобеъ бо якчанд чумлаҳои пайрав ба сарчумла чумлаҳои пайрав ба ду тарз тобеъ мешаванд:

1. Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҳамаи чумлаҳои пайравашон (катъи назар аз руи шумора) тобеи як сарчумлаанд.

2. Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки як ё якчанд чумлаи пайрав тобеи сарчумла буда, чумлаҳои боқимонда яке ба дигаре тобеъ мешаванд, ки ин қабил чумлаҳоро тобеи дараҷа ё паёпай меноманд.

Азбаски дар гуруҳи аввал чумлаҳои пайрав катъи назар аз руи шумора ва ҳелҳояшон ба як аъзои сарчумла тобеъ мешаванд, онҳоро Д.Т.Тоҷиев «Чумлаҳои тобеи ҳампайрав номидааст».

Ба ин гуруҳи чумлаҳо ҳампайрав ном додани забоншинос ба фикри мо дуруст аст, зеро ин қабил чумлаҳои тобеи сертаркиб аз сертаркибаи дараҷа ё паёпай фарқ қардан барои хонанда хеле осон мегардад.

Дар дигар рисолаҳо, мақолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсии кайдшуда истилоҳ мавриди истифода қарор нагирифтааст.

Чумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи як сарчумла меоянд, аз ҷиҳати мансубияташон ба навъҳои чумлаи пайрав якхелаву ҳархела ва аз ҷиҳати вазифа ва тарзи алоқа чидаву ғайричида мешаванд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБИ ЧИДА

Чумлаҳои пайрави чида як ё якчанд аъзо ё ки тамоми сарчумларо аз як ҷиҳат эзоҳ медиҳанд ва ба як савол ҷавоб мешаванд. Дар байни чумлаҳои пайраву сарчумла алоқаи тобеъ байни ҳуди чумлаҳои паёрав алоқаи пайваст мушоҳида мешавад.

Чумлаҳои пайрави чида ба сарчумла бо ёрии ҳамон воситаҳои грамматикӣ алоқаманд мешаванд, ки дар чумлаҳои дутаркибаи тобеъ мушоҳида шуданд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб як пайвандак бо ҳар кадоми чумлаи пайрав тақрор омада метавонад. Ин ба вазифаҳои услубии воситаҳои грамматикӣ вобаста буда, дар сурати тақрори пайвандак алоқаи ҳамаи чумлаҳои пайрав кавитар мешавад.

Чумлаҳои пайрави чида бо пайвандакҳои хоси худ ба сарчумла тобеъ шудаанд;

Азбаски дар ду қанори руд дарахтони тут сабзида буданд ва ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз руд об мегузашт, бошишгоҳи ман дар шароити он вақтҳои Бухоро манзараи хубе дошт (Айнӣ).

Дар чумлаи мазкур ду пайрави сабаб тобеи тамоми сарчумланд, ки чумлаҳои пайрав бо сарчумла алоқаи тобеъ ва байни худ алоқаи пайваст доранд.

Барои ифодаи тобишҳои муайяни синтаксисӣ ҳелҳои чудагонаи чумлаҳои пайрави чида дар дохили ҳар як чумлаи пайрав алоҳида ва такрор омадани баъзе пайвандакҳои тобеъкунандаро талаб мекунанд; "Агарчанде ки халқи тоҷик дар асри X Абуалӣ ибни Сино барин ҳодими илмии тиб дошт, агарчанде ки дар тамоми дунё табибҳо беморонро аз руи "Қунии тиб" ном китоби у табобат мекарданд, дар Тоҷикистон ягон беморхонае набуд ("Шарқи Сурх").

Чумлаҳои пайрави хилоф ба тарзи чида барои эзоҳи тамоми мазмуни сарчумла омадаанд.

Дар забони адабии тоҷик пайвандакҳои синонимӣ (вакте ки, даме ки, ҳангоме ки, чунки, зеро ки, чаро ки, агарчанде ки, ба тавре ки, мисли он ки, монанди он ки, гуё ки ва ғайраҳо) кам нестанд. Дар чумлаҳои пайрави чида гоҳо бо нияти ғузур аз такрори пайвандакҳо ва таркибҳои пайвандакӣ бо муродифхояшон меоянд; Акнун то даме ки ҳуди муаллима руҳсаташон надихад, то лаҳзае ки занг шуд, бачаҳо ба танаффус бароём, намегуянд, аз чояшон намеҷунбиданд (Муҳаммадиев).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои низ ҳастанд, ки пайравашон бо пайвандакҳои ҳаммаъно омада, вале чумлаҳои пайрав яке ба сарчумла дигаре ба чумлаи пайрави яқум тобеъ мешаванд. Онҳо аз ғуруҳи чумлаҳои тобеи сертаркиби дараҷа ҳисоб меёбанд, ки бояд фарқ кард. Чунин фарқиат дар китоби дарсӣ ишора нашудааст.

Дар забони адабии тоҷик ҳамаи чумлаҳои пайрав ба таври чида дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ омада метавонанд.

1. **Чумлаи пайрави мубтадо;** Инчунин ин ҳам маълум шуд, ки шогирдони у танҳо шогирдони шифоҳӣ набуд, яқ қисми муҳимми шогирдонашонро ба тарзи ғоибона ба воситаи мукотиба тарбия намудааст.

2. **Чумлаи пайрави хабар;** Ҳоло чизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки акнун вай монанди пештара танҳо набуд, акнун вай барои кушода гирифтани дардҳои худ ё ки барои тарҷума кунонидани забони ҳоли худ ҳамдариҳо дошт.

3. **Чумлаи пайрави муайянкунанда;** Охир, ҳамон коре, ки онҳо "беобрӯй" ё "бепардагӣ" номиданд ва шумо онро қори ҳаррузаи мукаррарӣ мегуед, чист у

4. **Чумлаи пайрави пуркунанда;** Донед ва огоҳ бошед, ки рузи вопасини амир расидааст, касраш вайрон, аркаш ба замин яқсон, бахту рахташ сарнагун, тоҷу тахташ пурхун хоҳад шуд.

5. **Чумлаи пайрави тарзи амал;** Қузӣ дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ яқ асои чавбеде дароз буд, дар лаби рудӣ нав рост меистод (Айнӣ).

6. **Чумлаи пайрави макон;** Ҳар чо ки кор бошад ва ҳар чо ки моро талаб кунанд, ба ҳамон чо меравем ("Комсомоли Тоҷикистон").

7. **Чумлаи пайрави сабаб**; Бо вучуди ин азбаски саноати бофандагии Россия ба муносибати чанги умумӣ аз хорич пахта дароварда наметавонист ва инчунин пахта ғайр аз бофандагӣ ба сабаби чанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одат берун гарм шуда рафт (Айнӣ).

✱ Мисли ҳамин дигар ҳелҳои чумлаҳои пайрави ҳол ба тариқи чиди омада ба сарчумлаи худ тобеъ мешавад.

Чумлаи пайрави чиди байни худ мисли чумлаҳои мураккаби пайвасти муносибати маъноӣ грамматикӣ доранд, ки он ба воситаҳои гуногун ифода мегардад. Ҳаминро бояд гуфт, ки байни чумлаҳои пайрави чиди муносибатҳои сабабу натиҷа ва эзоҳӣ дида намешавад. Боқимонда муносибатҳои маъноӣ дар онҳо ҳамеша арзи вучуд доранд. Чунончи; Дар ин ҷо ҳаминро қайд карда гузаштанам зарур аст, ки ягон шеърӣ маро бо таҳаллуҳои Сифлӣ, Муҳтоҷӣ чунин қасе надидааст ва ягон ғазали ба он таҳаллус навишта шударо худам ҳам дар ёд надорам ва нусхаҳои ин шеърҳо бошад баъд аз понздаҳ руз ё як моҳ ба дунё омаданашон бо танкиди худам нест карда шудаанд (Айнӣ).

Ҳамин тарик чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои чиди дар забони адабии тоҷик серистеъмол буда, онҳо ҳам дар шакли чиди ва ҳам якхела шуморида мешавад.

Саволҳои барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб чисту
2. Чумлаҳои сертаркиби пайвастро фаҳмонед
3. Чумлаҳои сертаркиб чанд ҳел мешаванду
4. Чумлаҳои ҳампайрави чиди чисту
5. Хусусиятҳои грамматикӣ чумлаҳои сертаркиби тобеъро гуед
6. Хулосаҳои назарӣ

А Д А Б И Ё Т Х О :

1. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе, 1981
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, 3-Кисми 3.- Душанбе, 1989,
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Кисми 2 . - Душанбе, 1984,

МАЪРУЗАИ 14

(2 соат)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВҲОИ □АЙРИ ЧИДА

Накша:

1. Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида
2. Чор навъи чумлаҳои ҳампайрави ғайричида
3. Хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаҳои чида ва ғайричида
4. Чумлаҳои пайрави дарача
5. Қулабҳои чумлаҳои сертаркиби тобеъ
6. Хулосаҳои назарӣ

Мафҳуми умумӣ

Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида ва хусусиятҳои грамматикӣ онҳо. Мавқеи сарчумла ва чумлаҳои пайрав-дар чумлаҳои ғайричида. Чумлаҳои пайрави дарача ва тарзи ҷой гирифтани пайвандҳо. Чор қолиби чумлаҳои сертаркиби тобеъ. Хулосаҳо.

Агар дар чумлаҳои мураққабӣ тобеи сертаркиб чумлаҳои пайрави ҳелҳои гуногун тобеи як сарчумла ё ягон аъзои он шаванд, ё ин ки як хели чумлаи пайрав ба аъзоҳои мухталифи сарчумла тобеъ мешаванд, ки чумлаҳои пайрави ғайричида ба шумор мераванд, бинобар ин ҳелҳои пайрави ғайричида ду хел мешаванд; ғайричидаи ҳархела ва ғайричидаи якхела.

Ҳар як чумлаи пайрави ғайричида бо пайвандҳои тобеъкунандаи ҳоси худ интонация инчунин бо ёри воситаҳои дигари тобеъкунандаи забон бевосита ба сарчумла тобеъ шуда меоянд. Чумлаҳои пайрави ғайричида паси ҳамдигар наомада, балки мувофиқи хусусияти синтаксисӣ ва аз руи талафоти фикр пеш аз сарчумла дар мобайн ва ё дар охири он меоянд, бинобар ин байни чумлаҳои пайрави ғайричида алоқаи грамматикӣ дида намешавад.

Чумлаҳои мураққабӣ тобеъ ба якҷанд чумлаи пайрави ғайричида бештар ду чумлаи пайрав доранд, вале баъзан дар забон мислоҳе вомерунанд, ки ба сарчумла аз ду зиёда чумлаҳои пайрав низ тобеъ шуда омаданд.

Аз руи муносибати ба сарчумла доштаи чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаҳои мураққабӣ тобеъ, ки бо якҷанд чумлаи пайрави ғайричида омаданд, чор хел омаданд;

1. Чумлаи пайрави навъи гуногун фақат як аъзои сарчумларо эзоҳ медиҳад.

Ясаул бе он ки поин худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошшнаи музааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида якҷанд кадам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада хомуш монд (Айнӣ).

Дар чумлаи мазкур як сарчумла ва ду чумлаи пайрав ; яке тарзи амал ва дигаре микдору дарача аст. Ба хабари сарчумла тобеъ шудаанд.

2.Чумлаҳои пайрави ғайричида ба тамоми мазмуни сарчумла тобеъ мешаванд.

Ман агар замини онҳоро намехаридам, аз дусар вайро алаф зер карда мерафт, чунки қуввати худи онҳо ба коридани заминашон намерасид (Улуғзода).

3.Сарфи назар аз хелҳояшон, чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ мешаванд;

Ба тарафе ки пирамард рафта буд, нигоҳ карда дидам, ки у ба суи ошхонаи майдони мо мерафт (Раҳим Чалил).

4.Яке аз чумлаҳои пайрави ғайричида ба тамоми сарчумла тобеъ шуда, дигаре бар эзоҳи ягон аъзои он омадааст;

Боз агар як микдор роҳ равед, ниҳоят ба миёнҳои дара мерсед, ки дар он ҷо як чашмаи равои шаршарадоре дар ҷавлон аст (Дохунда).

Чи тавре ки кайд шуд, чумлаҳои пайрави ғайричида аз руи мансубияташон ба ин ё он гуруҳи чумлаҳои пайрав якхела ва ҳархела мешаванд.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои мураккаби ғайричидаи якхела ва чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд; дар ҳар ду гуруҳ ҳам чумлаҳои пайрав якхелаанд ва онҳо метавонанд ба як савол ҷавоб дода бо пайвандакҳои якхела тобеъ шаванд.

1.ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДАИ ЯКХЕЛА;

Дар дасту пое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузи басташуда буданд, дар зонҳое, ки онҳоро катъ карда дар хамаи онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чиркобҳо ях баста монда буданд, дар саҳрое, ки бо зарбаи кундоқҳои милтик қафида буданд, мадори ҳаракат қардан ҳеч намонад буд (Айни).

Чумлаҳои пайрави гуногун ба таври ғайричидаи якхела дар забони адабии мавриди истифода қарор мегиранд ;

А .Чумлаи пайрави монандӣ : Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гуё мудир илмӣ ба ман мегуфт (Икромӣ).

Б. Чумлаи пайрави замон: Пеш аз он ки Шариф ва Одина аз хонаводаи у хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дувуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (Айни).

В. Чумлаи пайрави сабаб : Модом ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ қардани никоҳи Шодигул ва Туробро медонад (Улуғзода).

Г. Чумлаи пайрави шарт: Агар эҷодиети рассом тамошобинро ба ҳаяҷон орад, пас маълум мешавад, ки асар замонавист.

Ҳамин тарик, чумлаҳои пайрави ғайричида якхела серистеъмоланд.

2. ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАРХЕЛА :

Дар ин қабил чумлаҳои мураккаби сертаркиб чумлаҳои пайрави гуногун ба аъзоҳои гуногун, ё тамоми мазмуни сарчумла ба тариқи омехта тобеъ мешаванд, ки ин гуруҳ чумлаҳои тобеъ нисбатан серистеъмоланд :

Буз дар вақте ки ҷаққак зада ҷон меод, ришаш, ҷунон ки риши мактабдор дар вақти гап заданаш меҷунбид, ҳаракат мекард (Айний)

Ҳамин тарик, чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик микдоран хеле бисёр буда, онҳо барои ифодаи воқеа – ҳодисаҳои нисбатан мураккаби зиндагӣ, ҳастӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Онҳо асосан дар услубҳои бадеӣ, илмӣ, публицистӣ ва расмӣ – коргузори нисбатан бештаранд.

Саволҳо барои мустақкамкунӣ

1. Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида чисту
2. Чумлаҳои ҳампайрави ғайричида ба қадом аъзоҳои сарчумла тобеъ мешаванду
3. Фарқи чумлаҳои чида ва ғайричидаро фаҳмонед
4. Чумлаи пайрави дарача чисту
5. Чор қолиби чумлаҳои сертаркиби тобеъро тавзеҳ диҳед

АДАБИЁТҲО:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3 Душанбе 1989
2. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1984
4. Б.Ниёзмухаммадов Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1968.

МАЪРУЗАИ 15
(2 соат)
ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Накша:

1. Чумлаҳои мураккаби омехта як навъи чумлаҳои сертаркиб
2. Алокаи паратаксис ва гипотаксис дар чумлаҳои мураккаби омехта
3. Мавқеи сарчумла ва чумлаҳои пайрав дар чумлаҳои мураккаби сертакиби омехта
4. Чумлаҳои сертаркиби омехтаи духиссадор, сеҳиссадор ва бисёрҳисса ва мавқеи услубии онҳо дар матн
5. Хулосаҳои назари роҷеъ ба чумлаҳои мураккаби омехта

Мафҳуми умумӣ

Чумлаи мураккаби омехта. Мафҳуми калимаи омехта. Ду навъи алокаи синтаксисӣ дар чумлаҳои мураккаби омехта. Чумлаҳои мураккаби омехтаи духиссадор, сеҳиссадор ва бисёрҳисса. Мавқеи чумлаҳои мураккаби омехта дар забон.

Маънои калимаи “ омехта ” дар таркиби ибори чумлаи мураккаби омехта онро ифода мекунад, ки чумлаҳои содда дар таркиби як банди мураккаби синтаксисӣ воқеъ мегарданд, ки чумлаҳои содда бо ду роҳи алокаи синтаксисӣ – пайваст ва тобеъ алокаманд мегарданд, ин ғуруҳи чумлаҳои мураккаби сертаркибро омехта меноманд, ӯ худ :

Чумлаҳои мураккаби сертаркибе, ки дар таркиби онҳо се ё зиёда чумлаҳои содда бо ду восита – бо роҳи пайваст ва тобеъ алокаманд мешаванд, чумлаҳои мураккаби омехта меноманд. Масалан

Шодӣ ноором шуда мехост, ки хайру хуш қарда баромада равад, якбора аз куча овози Муқим баланд шуд (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби омехта аз тарафи забоншиноси тоҷик ба шакли мавзӯи алоҳида тадқиқ нашуда бошад ҳам, вале дар мақолаҳои алоҳида ва дар рисолаҳои илмие, ки ба тадқиқи ин ё он ҳелҳои чумлаҳои пайрав бахшида шудаанд, маълумот ба назар мерасанд. Дар асоси ҳамин маълумотҳо ба таври муқаммал дар китоби “ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми Ш ” ин мавзӯ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар китоби дарсии “ Забони адабии ҳозираи тоҷик қисми II , 1984 ” мавзӯи чумлаҳои мураккаби омехта ҷурра дода нашудааст.

Дар чумлаҳои мураккаби омехта бар хилофи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави ҷида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддаи баробархуқуқ ба ҳам алокаманд мегарданд, бо роҳи тобеъ бошад чумлаҳои пайрав ба сарчумла тобеъ мешаванд. Дар зер истилоҳи сарчумла чумлаи тобеъқунанда фаҳмида мешавад, ҳоҳ вай дар

навбати худ ба дигар чумла тобеъ бошад,хоҳ не аммо мафхуми чумлаи соддаи баробархукук танҳо чумлаеро ифода мекунад,ки ба ягон чумла тобеъ нест.Вале метавонад бо дигар чумлаҳои содда муносибати гуногуни алоқаи пайвасти бошад ва ё дигар чумлаҳоро ба худ тобеъ намуда,чун сарчумла тобеъ менамояд.

Дар забони адабии тоҷик дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ омадани ҳиссаи якум ва дар шакли содда омадани ҳиссаи дуҷуми чумлаи мураккаби омехта низ маълум аст.Дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби омехта низ ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд.Чунончи:У падар ва ду додар дошт,ки онҳо дар он хавли зиндагони мекарданд,худаш хнадор буду шабҳои таътил дар хавли ва шабҳои таҳсим дар хучра буд.(С.Айни Ёллошхо).Мухандис мехост,ки ба он коргар ҷавоб диҳад,аммо раиси маҷлис уро ба хомуш истодан тақлиф кард (С.Айни. Куллийёт).

Чои ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ,ки як ҳиссааш соддаву дигаре мураккаби тобеъ мебошад,ҷолиби диққат аст.Одатан,ҳиссаи тобеъ ё дар аввал ё дар охир омадабо ҳиссаҳои соддаи чумлаи омехта пайваст мешавад.Дар ин маврид чумлаи пайрав дар аввал,мобайн ва ё охири чумлаи мураккаби омехта,инчунин дар дохили аъзоҳои сарчумла меояд.:

Яке аз хозирон суҳан меронд,Хошим- Корвон чунон бо шавк гуш меандоخت,ки пайдо шудани Шодигулро надониста монд (С.Улугзода).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои вомехуранд,ки дар онҳо чумлаи пайрав дар ҷои аввал бошад ҳам,на ба чумлаи дуҷум,ки пас аз ҳуди он омадааст,балки ба чумлаи сеҷум тобеъ гардидааст.Ин тарзи чумласозӣ на танҳо бо он фарқ мекунад, ки ба забони гуфтутӯҳӣ басо наздик аст, инчунин дар ин гуна чумлаҳо зарурат ва таъкиди фикре, ки дар чумлаи пайрав ифода ёфтааст,равшан хис карда мешавад.:

Агар ба гапи ман дарои,баъд аз ду-се руз мактаби руси кушода мешавад,хар дуҷумон ба ҳамин мактаб мебароям(Р.Ҷалил).

Дар забони адабии тоҷик дар ин ва ё он ҳиссаи чумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои чумлаи пайрав омада, метавонад.Дар мисоли зерин яке аз ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби омехтаро чумлаи пайрави пурқунанда ва дигар ҳиссаи онро чумлаи пайрави гуногун эзоҳ додаанд:

Насими нозуке,ки салқинии пирияхҳои дар уфук тобандаро ба худ гирифта меомал,шоҳаву сабзаҳоро ҳаму рост менамуд, хиш-хиши нозукеро ба гуш мерасонд ва кас гумон мебард,ки онҳо ба ҳамдигар дар бораи чизи муҳим хабар дода истода бошанд(П.Толис).

Муносибати ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби омехта,ки ҳар ду ҷузъҳо ҳам мураккаби тобеъ мебошанд,асосан мисли муносибати ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехтаи гуруҳӣ боло аст,ки намунашонро аз назар гузаронидем.Аммо дар ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудои дид

мешавад,ки онро дар чумлаи мураккаби омехтае,ки аз ду хисса иборат буда,яке аз онҳо чумлаи содда мбошад дидан мумкин нест.

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби омехтае,ки хиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд,кам нестанд,Микдори хиссаҳои чумлаи омехта ба адаби чумлаҳои соддаи баробархукуки он вобаста аст. Дар чумлаи мураккаби омехта чи қадар чумлаи баробархукук бошад,хамон қадар хисса шуда метавонад. Инро дар мисоли чумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор метавон дид. Хиссаи ин нави чумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл : содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд.Ин аст,ки онҳо дар таркиби чумлаи мураккаби омехта ба тарки гуногун меоянд.

Яке аз хиссаҳои чумлаи мураккаби тобеъ буда,ду хиссаи дигар дар шакли чумлаи содда воқеъ мегарданд:Тирезаҳои ҳар ду ҳона торик буд,лекин дар дахлез чирог месухт,Шоди аз ҳавои хунок ба дахлези гарм даромада,дарҳол хис қард,ки дар ин оила дасти гамҳор ва рузгордоре соҳиби мекунад(Ч.Икромӣ).

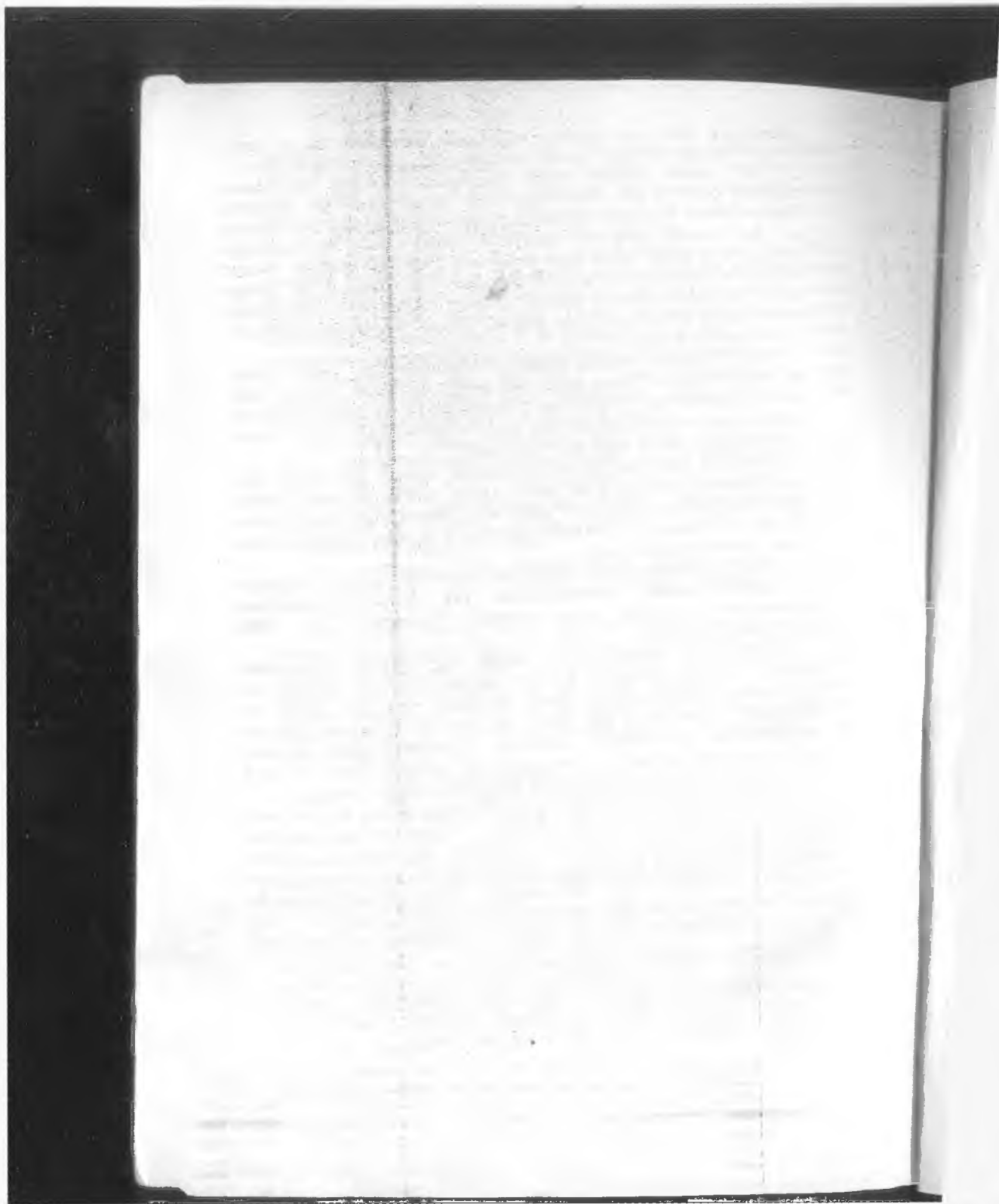
Микдори хиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар зиёд шавад,дарачаи истеъмоли он ҳамон қадар маҳдуд мегардад.Чумлаи мураккаби омехта,ки чор ва ё зиёда хисса доранд,аз ҷиҳати сохти хиссаҳои ба чумлаҳои мураккаби омехтае,ки се хисса доранд,асосан монанд мебошанд.Масалан:

Ҳама ба машина савор шуданд,Мухаммадҷон хост,ки Дилбарро аз пахлуи шофёр шинонад,лекин вай қабул накарда,боло баромад,баъд дугонаҳо якҷоя нишаста Гулҷамолро дар байн гирифтанд(Ч.Икромӣ).

Муносибати грамматикӣ ва маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби омехота ,ки хиссаҳои онҳо аз се то зиёданд,боз ҳам зиёдтар ва мураккабтар мешавад.Дар байни хиссаҳои ин гуна чумлаҳои сертаркиб на танҳо ду ҳел ,балки се ҳел ва аз ин ҳам зиёдтар муносибатҳои грамматикӣ маъноӣро мушоҳида қардан мумкин аст.Дар ин гуна таркибҳо на ин ки яке аз хиссаҳои ,балки ду ва ё зиёда хиссаҳо ҳам дар муносибати дугарафа шуда метавонанд:

Шумо бо нияти кишт заминро мола мекунед,агар дар як вақт борон занад,мехнаги шумо барбод меравад,замин сафолак мебандад,ки бод шумо ҳама қорро аз сари нав кунед,агар он руз шамол ҳезад ё офтоб аз ҳад зиёд тафсон шавад,нами шзамини шумо мегурезад ва шуморо лозим меояд,ки пеш аз қоштани пунбадона ба замин об диҳед,об қи додед, бояд нишарон шавед, то замин аз нав ба тоб ояд,ки дар ин мобайн чанд рузи ганимат аз даст меравад(С.Улугзода).

Ҳамин тариқ, чумлаҳои мураккаби омехта яке аз серистеъмолатарин навиҳои чумлаҳои мураккаби сертаркиб буда,барои ифодаи фикр ва тасвири воқеаҳо ходисаҳои барои навиҷанда имкониятҳои васеъ фароҳам хоҳад овард.



Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чумлаи мураккаби омехта чисту
2. Чумлаи мураккаби омехта ва хусусиятҳои грамматикӣ он аз ҷиҳати иборатанду
3. Мафҳуми калимаи "омехта"-ро маънидод кунед
4. Хиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби омехтаро маънидод кунед
5. Вазифаи услубии ҷумлаҳои мураккаби омехтаро бо мисолҳо тавзеҳ диҳед
6. Хулосаҳои назари оиди мавзӯ.

Адабиётҳо:

1. Рустамов Ш. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе 1968
2. Тоҷиев Д.Т. ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе 1981
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик.Қисми 2. Душанбе 1984
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.Қисми 3.- Душанбе. 1989, сах.180-187.